میرنشینی ئەردەڵان لە سەردەمی فەرمانڕەوایی زەندەییەکاندا
(١٧٥١-١٧٩٤)

د. نعمەت شەهاب حاجی
زانکۆی سەڵاحەددین، هەولێر، هەرێمی کوردستان، عێراق

پوختە:

دامەزراندنی فەرمانڕەوایی زەندییەکان، لە سەر دەستی کەریم خانی زەند (١٧٥١-١٧٧٩) بە یەکێ، لە قۆناغە گرنگەکانی مێژووی نوێی ئێران دەژمێردرێت. ماوەی دەسەڵاتداریێتی زەندییە کان لە ئێرانی نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەهەمدا (١٧٥١-١٧٩٤)، تا سەرهەڵدانی قاجارەکان، کە نزیکەی نیو سەدەی خایاند، هەڵگری کۆمەڵێ ڕووداوی جۆراوجۆر بوو، کە بە گوێرەی ڕاو بۆچوونی زۆربەی هەرە زۆری توێژەرانی ئێرانی و بیانی، ئەم دەورانە تەمەن کورتە بە یەکێ، لە نەناسراوترین و شاراوەترین دەورانەکانی مێژووی نوێی ئەم وڵاتە دەژمێردرێت. میرنشینی ئەردەڵا نیش وەک یەکێ لە میرنشین و دەسەڵاتە خۆجێیەکانی کوردستانی ڕۆژهەڵات، لە ماوەی فەرمانڕەوایی زەندییەکان، ئەگەرچی لە بارودۆخێکی ئاڵۆزی بگرە و بەردەی دەسەڵاتدا، ژیاوە و لەم ماوەیەدا، تووشی تەنگ و چەڵەمەیەکی زۆر هاتووە، بەڵام هەرچۆنی بێ میرانی ئەم میرنشینە ، لە کارەکتەرە گرنگەکانی ئەم سەردەمە ئاڵۆز و پڕ گرفتە، کە ڕۆڵێکی گرنگیان هەبووە لە بەرەنگار بوونەوە و یەکلاکردنەوەی گیروگرفت و کێشە ناوخۆییەکانی ئەم ناوچەیە ئەژمار دەکرێن.

دیارە ئەم بارودۆخە ناسەقامگیرە، بەرهەمی ئاڵۆز و پەشۆکاوی گۆڕانکارییە یەک لە دوای یەکەکانی،ساڵانی دوای ڕووخانی دەوڵەتی سەفەوی و سیاسەتە شەڕئەنگێزەکانی نادرشای ئەفشار و دەرئەنجامی بە دیار کەوتنی زەندییەکان، لە سەر شانۆی سیاسی ئەو کاتەی ئێرانی نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەهەم بوو، کە بەرۆکی ناوچە کوردنشینەکانی کوردستانی ڕۆژهەڵاتیشی گرتبوووەوە. لە سۆنگەی ئەم باسەوە هەوڵمان داوە بە وردی تیشک بخەینە سەر بارودۆخی گشتی میرنشینی ئەردەڵان و ڕووداوە گرنگە مێژووییەکانی ئەم میرنشینە، لە سەردەمی فەرمانڕەوایی زەندییەکان و هۆکارەکانی بە دیارکەوتن و گەشەسەندن و هەروەها شێوازی حوکمڕانی میرانی ئەردەڵان و ڕۆڵیان، لە پێکهاتەی کارگێڕی و سیاسی دەوڵەتی زەندییەکان، بخەینە بەر باس و گفت و گۆیەکی بابەتیانە. لەم ڕووەوە توێژینەوەکە هەوڵدەدات شەن و کەوی لایەنە گرنگەکانی پاڵنەری

کۆمەڵایەتی، سیاسی، سەربازیی و تەنانەت ناوچە گرنگەکان و مەودای قەڵەمڕەوی ژێر دەسەڵاتی میرنشینی ئەردەڵان، دەستنیشان بکات و لە پێوەندییە ناسەقامگیر و پڕ لە گرفتەکانی میرانی ئەردەڵان و فەرمانڕەوایانی زەند و هۆکارە سەرەکییەکانی دروستبوونی ئەم ئاڵۆزیانە بکۆڵێتەوە. لەگەڵ دەرخستنی گرنگترین هۆکارە پاڵنەرەکانی پشت ئەو هەنگاوانەی پاڵیان بە میرانی ئەردەڵان دەنا، کە لە ناوچەیەکی هەرە ئاڵۆز و پڕکێشەی کوردستانی ڕۆژهەڵات، لە ئێرانی نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەهەمدا، سەرەڕای هەموو گرفتەکانیان، حوکمڕانی بکەن و قەڵەمڕەوی خۆیان، لە دەست ڕکابەرە ناوخۆیی و دەرەکییەکان، بپارێزن و درێژە بە تەمەنی دەسە ڵاتیان بدەن.

بە لێکدانەوە و تیشک خستنە سەر تارمایی ڕووداوە مێژووییەکان و گۆڕانکارییە بنەڕەتییەکانی میرنشینی ئەردەڵان، لە سەردەمی فەرمانڕەوایی زەندییەکان، دەگەینە ئەو ئەنجامەی، کەوا بە هۆی سیاسەتە ناجێگیرەکانی فەرمانڕەوایانی زەند، لە ئاست میرنشینی ئەردەڵان، بارودۆخی ناوچەکانی کوردستانی ڕۆژهەڵات، بە گشتی و میرنشینی ئەردەڵان بە تایبەت، دۆخێکی ئاڵۆزی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری، ناسەقامگیر و دژواریان تێپەڕاندووە. فەرمانڕەوایانی زەند بە گۆڕینی زوو بە زووی میرانی ئەردەڵانی، کە پێوەندییەکی باشیان، لە گەڵ خێڵی قاجاردا هەبوو، کە ڕکەبەری سەرەکی زەندییەکان بوون و دانانی کەسانی لاواز و لایەنگری خۆیان، لە حوکمڕانی ئەم ناوچە گرنگەدا، سەلمێنەری ڕادەی پەشۆکاوی دۆخی ناوخۆی ئەم میرنشینە و نەبوونی یەکڕیزی و تەبایی، لە نێوان ئەندامانی ئەم بنەماڵە کوردەیە، کە لەم ماوەیەدا نەیانتوانیوە وەک پێویست، لە دەرفەتە مێژووییە بەردەستەکان، بۆ بەهێزکردنی پێوەندییەکانیان، لە گەڵ زەندییەکان سوود وەربگرن و سنووری قەڵەمڕەوی خۆیان، لە هێرشە بەردەوامەکانی هێزە کانی دەوروبەر بپارێزن.

هەر بۆیەش فەرمانڕەوایانی زەند، بۆ سەپاندنی دەسەڵاتی خۆیان، ماوەماوە، بە سوود وەرگرتن، لەم شلەژاوی و ناتەباییەی نێوان ئەندامانی بنەماڵەی ئەردەڵانەکان، هەوڵیان داوە، کەوا چەند کەسانێک، لە خانەدانی بابانەکان لە دەرەوەی سنووری قەڵەمڕەوی میرنشینی ئەردەڵان، وەک حاکمی فەرمی ئەم میرنشینە، دەستنیشان بکەن و جڵەوی فەرمانڕەوایەتی ئەم میرنشینە گرنگەیان بە دەستەوە بدەن.

ووشە سەرەکییەکان: *میرنشینی ئەردەڵان، فەرمانڕەوایی زەندییەکان، کەریم خانی زەند، میرانی بابان، قاجارەکان*

پێشەکی:

ئەردەڵان وشـەیەکی گەلێـک بەرز و هێـژایە، لەبەر ئەوەی مێژوویەکـی دێرینـی لەپشـت خـۆیەوە حەشـار داوە. دەکـرێ بڵێـین، کەوا لە وشـەی ئەردەڵانـدا، بڕێکـی زۆر لەو شـانازییانەی، کە نەتەوەیەک پێـی سـەربەرزە، بەدی دەکرێت. میـرە ماڵێـک، کە لانـی کەم حەوت سـەدە خەبـاتێکی چڕوپـڕی کـرد، تـا چـرای مـانەوەیی و سـەربەرزیی، هەڵگیرسـاو رابگرێت. بۆ هەر بوارێـک، لە بوارەکانی سیاسی، سەربازی، زانستی، ئەدەبی، مێژوو نووسـی، تەلارسازی و هونەریدا چاو بگێڕی، شوێن پێی ئەردەڵانییەکان لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا بە ڕەنگینـی دەدۆزیـتەوە. ئەردەڵانەکـان بنەمـاڵەیەکی کـۆن و ڕەسـەنی کـوردن، کە بـۆ سـەردەمێکی دوورودرێـژ، لە سـەدەی سـێزدە تـا سـەرەتای سـەدەی نـۆزدەی زایینـی حـوکمڕانی بەشـێکی گەورەی کوردسـتانیان کـردووە. ئەم میرنشـینە، لە هەڵـومەرجی ئـاڵۆز و ناسەقامگیری دوای هەڵوەشانەوەی دەوڵەتی ئێلخانی (١٢٥٦-١٣٣٥)، لە بەشێکی کوردستاندا، کە ناوەندەکەی شارەزوور بـوو، دامەزرا و بە کەڵـک وەرگـرتن لە بۆشـایی هێزێـک، کە لە ئەنجامی نەمانی دەوڵەتێکی گەورە لە نـاوچەکەدا هـاتبووە ئـاراوە، حکومەتێکی نیـمچە سـەربەخۆیان پێکهێنـا و توانیـان درێـژە بە بـوون و مـانەوەی خۆیـان بـدەن. لە ڕاسـتیدا ئەم میرنشینە لە دروستکردنی مێـژووی کـورد و بەدیهێنـانی ڕەوتـی گۆڕانکـاریی و سـەرهەڵدانی ڕووداوەکـانی نـاوچەکەدا، دەوری بـاڵای گێـڕاوە و کـاریگەریی خـۆی هەبـووە. سـەرچاوە مێژووییەکـان سـەبارەت بە بنەمـا و بنچینـەی خـانەدانی ئەردەڵانەکـان و چـۆنیەتی دەسـەڵات گرتنیان، زانیارییەکی ڕوون بەدەستەوە نادەن. میر شـەرەفخان میرانی ئەردەڵانی، لە پێشـەوەی فەرمانڕەوایانی مەزنی کورد ستان داناوە، ئەوانەی هەرچەند تەواو ئـازاد و سـەربەخۆ نەبـوون و بیریـان لە جیـابوونەوە نەکـردۆتەوە، بەڵام جاروبـار نـاو و نازناویـان لە وتـاری مزگەوتەکانـدا، دەهێنـدرا و لەسـەر دراوەکانیـان دەنەخشـێندرا (بدلیسـی، ٢٠١٧: ١٨١-١٨٢)، دیـارە ئەم دوو هەنگـاوەش لە هێمـا و نیشـانەکانی خۆ بە سـەربەخۆ زانینن. سـەرەڕای ئەم ڕاسـتییەش، هیـچ قەوارەیەکـی سیاسـیی کـورد، لە مێـژوودا بەقەد ئەردەڵان سـەربوردە و بەسـەرهاتەکانی لێڵ و شاراوە نین و ئەوەنـدە دەرکەوتـن و پێگرتنـی تەم و مژاوی نییە. ئەم میرنشینە یەکێکە لە قەوارە جوگرافیایی و سیاسییە دیار و ناسراوەکانی کوردستان،کە مێژوویەکـی دوورودرێـژی، لە فەرمانڕەوایەتیکردن بە سەر هەرێمێکی بەرفراوانـدا هەبووە، کە پێشـتر بە نـاوی شـارەزوور دەناسرا.

ئەم ڤەکـۆڵینە هەوڵێکـی بەرایـی دیـکەیە لە پێـزانین و دەنگوباسـی نـوێ لە مەڕ بارودۆخی میرنشینی ئەردەڵان لە سـەردەمی فەرمـانڕەوایی زەندییەکانـدا، هاوکـات ڕەوانـدنەوەی بڕێـک لەو تەمـومژە چـڕەیە، کە بە مێـژووی ئەم میرنشـینە کوردییە، لە مـاوەی فەرمـانڕەوایی زەندییەکاندا لکاوە.

ئاخێزگەی زەندییەکان و پێوەندییان لە گەڵ بنەماڵەی ئەردەڵان:

زۆربەی هەرە زۆری ئەو مێژوونووسانەی لە بارەی مێژووی زەندییەکان دوواون، لە سەر ئەمە ڕێکن کە هۆزی "زەند" بەشێکن لە لوڕەکان[١] کە لە پێش وەدەرکەوتنی کەریم خانی زەند لە سەر شانۆی سیاسی ئێران ناوبانگێکی ئەوتۆیان لە مێژوودا نەبووە (آشتیانی، ١٣٥٧: ٧٣٩؛ شعبانی، ١٣٧٨: ١٤٥) هۆزەکانی"لوڕ" یش لە ڕووی زاری گوتنەوە بە سەر هەر دوو گرووپی لەك[٢] و لوڕ[٣] دابەش دەبن. زۆرینەی تیرەکانی لەك لە هەرێمەکانی باکوور و باکووری ڕۆژئاوای لوڕستان دەژین. سەرەڕای ئەوە، کە بەشێکی تریشیان هەر لە دێر زەمانەوە، لە نێو هەندێ لە هۆزەکانی تری لوڕستان، ئیلام و کرماشان و تەنانەت لە ناوچەکانی هەمەدان و قەزوین نیشتەجێ بوونە، هۆزی" زەند"یش یەکێکە لەوانە کە لە ناوچەکانی نێوان برۆجێرد، نەهاوەند، خورەم ئاوا و کرماشان و هەروەها ئیلام دەژین، کە دەکەونە نێوان کوردە فەیلییەکان و کرمانجەکانی تر(پری، ١٣٨٤: ٢٤-٢٥).

بە پێی ئاماژەکردنی هەندێ لە مێژوونوسانی ئێرانی و بیانی زەندییەکان هۆزێکی ڕەسەن و دێرینی کوردن، کە لە ناوچەکانی نێوان هەرێمی کرماشان و ناوچە لوڕنشینەکاندا دەژین و لە ڕووی مەزهەبەوە شیعەی دوازدە ئیمامین(صداقت کیش،١٣٨١: ١١٩؛ فتاح قاضی، ١٣٦٧: ٩٧).زەندییەکان وەك گشت کوردەکانی باشووری ڕۆژهەڵاتی کوردستان، لە ڕووی زمانەوانییەوە بە شێواز و زاراوەیەکی کوردی قسە دەکەن (مینورسکی، ١٩٨٤: ٣٤) و بە پێی ئاماژەکردنی پرۆفیسۆر "**پاول هورن**" (١٨٦٣-١٩٠٨) و هەروەها "**ئێدوارد براون**" (١٨٦٢-١٩٢٦) کە دوو پسپۆر و شارەزای بواری مێژووی وڵاتی ئێرانن، هۆزی"**زەند**" لە هۆزە هەرە دیارەکانی لەك دەژمێردرێ، کە لە ئەسلدا لە کوردە ڕەسەنەکانی کوردستانی ئێران پێکهاتووە (آآ120 :1959 ,).

لە لایەکی دیکە گەورە مێژوونوسی کورد، "**میرشەرەفخانی بدلیسی**" نە تەنیا زەندییەکان بە کورد دەزانێ، بگرە بە ڕای ئەو، سەرجەم لوڕ و بەختیارییەکانیش لە کوردە ڕەسەنەکانی کوردستانی ڕۆژهەڵاتن و لە مێژەوە بەشێکی بەرین، لە عێراقی عەجەم شوێنی ژمارەیەکی بەرچاو لەو هۆز و خێڵانە بوون، کە بەڵێنیان بە فەرمانڕەوایانی ئێرانی دابوو و هاوپەیمانییان لەگەڵدا ساز کردبوون. میرشەرەفخان گووتەنی:"جگە لە بەهێزترینی ئەم هۆزانە، کە سیامەنسوور و چگنی و زەنگەنەکانن، خێڵەکانی لەک و زەندیش سەریان وەبەر پاشایان و مەزنانی دیوانی هێنابوو و خزمەتیان دەکرد" (بدلیسی، ٢٠١٧: ٥٠٢).

هەرچەند هەندێ لە نووسەر و مێژوونووسی ڕۆژئاوایش زەندییەکان، بە بەشێك لە خێڵی گەورەی زەنگەنە دادەنێن، لە وانە قونسوولی ڕووسی ئا. ئاکویڤ (اکویف، ١٣٧٦: ٨٤)، بەڵام بە پێی بۆچوونی مینۆرسکی لەکەکان لە بنەڕەتدا لوڕ بوونە و وردە وردە بوونەتە کورد و تەنانەت گەلێ هۆزی کوردی خۆیان بە لەك دەزانن و بە شێوەزاری "**لەکی**" قسە

دەکەن، لە وانە کەلهوڕەکان. ئەم زاراوەیە (لەکی) هەمان شێوازی باشووری کوردستانە، کە بە هۆی تێپەربوونی کات و کاریگەری ڕووداوە مێژووییەکان بە تۆزێك جیاوازی، لەگەڵ زاراوەکانی دیکەی کوردی، ئەمڕۆ لە نێوان گشت هۆزەکانی لەك قسەی پێدەکرێت، بۆیە دەتوانین گشتیان بە کورد لە قەلەم بدەین (مینورسکی، ١٩٨٤: ٨٦).

غەففاری کاشانی، کە یەکێکە لە مێژوونوسە دیارەکانی فارس و لە سەدەی هەژدەهەم و سەردەمی کەریم خانی زەند ژیاوە، گشت هۆزەکانی"**لەك**"لە وانەش زەندییەکان بە کوردی لوڕستان ناو دەبات (غفاری کاشانی، ١٣٦٩: ٤٢). بە پێی ئاماژەکردنی "**جێن داف گارسوۆفیت**" لە زاری "**لورد کورزەن**" دەکرێ سەرجەم لوڕەکان بە کورد لە قەلەم بدرێن(گارسویت، ١٣٧٣: ٨١-٨٢). سەرەڕای دانپێدانی مێژوونوسە بیانییەکان، هەندێ لە مێژوونوسە ئێرانییەکانیش پێیان وایە نە تەنیا زەندییەکان کوردن بگرە لوڕەکانیش بە کوردی ڕەسەن دەزانن(شمیم همدانی، ١٩٨٠: ٤٨). بەڕای نووسەری ناوداری بەریتانی"**جان پێری**" سەرەڕای هۆزی زەند، هۆزەکانی کەلهوڕ، زەنگەنە، مافی و باجەلانیش بەشێکن لە هۆزەکانی لەکی لوڕستان، کە دەبێ ئەوانیش بە کوردی ڕەسەن بزانین (پری، ١٣٨٤: ٢٤). بە پێی ئاماژەکردنی سەرچاوە مێژووییەکان، هۆزی زەند دابەش دەکرێتە سەر سێ تیرەی جۆراوجۆر، کە ئەم تیرانە بە پێی پلەی ڕەسەنایەتی و گرینگییان بریتینە لە: ١- زەندی بەگلە ٢- زەندی هەزارە ٣- زەندی خەراجی(نوذری، ١٣٦٨: ١١٣). هەر دوو تیرەی بەگلە و هەزارە لە یەك ڕەگەز پێکهاتوون و لە ئەسلدا، لە یەك بەرەبابن. پێکهاتەی تیرەی خەراجی بریتیە لە خەڵکی هەژار و ژێردەست کە لە ئەسلدا بە ژێرگرووپی تیرەکانی دیکە دەژمێردرێن. کەریم خانی زەند (١٧٥١-١٧٧٩ز)، کە دامەزرێنەری فەرمانڕەوایەتی زەندییەکانە، لە تیرەی بەگلە بوو، بۆیە هەر بە پێی ڕێ و ڕەسمی عەشیرەتیش بێ، سەرپەرەشت و فەرمانڕەوای ڕاستەقینەی تیرەکانی هەزارە و خەراجی بوو (نوایی، ١٣٥٦: ٣٧). دیارە هۆزی زەند دوای هێرشی شاعەبباسی یەکەمی سەفەوی (١٥٨٧-١٦٢٩ز) بۆ سەر ناوچەکانی لوڕستان و بە تایبەتی لە ڕاپەڕینی شاوێردیخاندا، بە هۆی ترس و دڵەڕاوکێ، لە شوێنی سەرەکی خۆیان، ڕایانکرد و دوای چەندین ساڵ ئاوارەیی و دەربەدەری توانییان، لە ناوچەی قەڵای "**پەری**"[٤] و "**کەمازان**" لە نزیك شاری مەلایر نیشتەجێ بن و جارجاریش لە بەر ئەوەی زۆربەیان بە کاری شوانکارەیی خەریکبوون، بۆ کوێستان و گەرمیان دەچوونە ناوچەی "**پەرۆپەرێز**" (پری، ١٣٨٤: ٩).

گوایە ئاژەڵداری کاری سەرەکی و گرنگی هۆزی زەند بوو، کە بە شێوەی نێوە کۆچەری دەژیان و شوێنی نیشتەجێ بوونیان زۆرتر ناوچە دەشتاییەکانی هەمەدان و کرماشان بوو. دەستەیەکیان هەر لە مێژەوە لە ناوچەی لەیلاخ و هەندێکیشیان لە کوردستانی ئەردەڵان نیشتەجێبوون. هەر لە نیوەی یەکەمی سەدەی دوازدەی کۆچی، نێوی زەندییەکان و بە تایبەت هۆزی باقلە، کەوتە سەر زاری خەڵکی ویلایەتی کرماشان و لە

ناوچەی دروفرماندا نیشتەجێ بوون، کە سنووری قەڵەمڕەوی هاموشۆکردنیان لە ڕۆژهەڵات بە هەرسین و لە رۆژئاوادا بە ماهیدەشت و کرماشاندا دوایی دەهات و لە وەرزی بەهاردا بۆ کوێستانەکانی قەراخ هەمەدان کۆچیان دەکرد. هۆزی زەندی باقلە کە مەهدی خان و دوو براکەی ئیناق خان و بوداق خانی سەرکردایەتییان دەکرد، فەرمانبەری عەلیقولی خان و سوبحانوردی خان بوون و دواتر ئیناق خان بە خواستنی خۆشکی سوبحانوێردی خان، بوو بە زاوای بنەماڵەی ئەردەڵانەکان و کەریم خانی کوریشی، کە دواتر بوو بە فەرمانڕەوای ئێران، خوشکەزای ئەردەڵانییەکانە (اردلان، ١٣٨٧: ٧٧-٧٩).

میرنشینی ئەردەڵان[٥] لە سەردەمی پاشاگەردانی و نەمانی دەسەڵاتی ناوەندی (١٧٤٧-١٧٥١):

دیارە میرنشینی ئەردەڵانیش وەك ناوچەکانی دیکەی کوردستانی رۆژهەڵات، لە ماوەی نێوان سالانی (١٧٢٢-١٧٤٧ز) واتا سالانی دوای ڕووخانی ئیمپراتۆری سەفەوی، تا کوژرانی نادرشای ئەفشار، لە بارودۆخێکی ئالۆزی بگرە و بەردەی دەسەڵاتدا ژیابێ، کە بێ گومان ئەم بارودۆخە، بەرهەمی ئێرانی ئالۆز و پەشۆکاو و گۆڕانکارییە یەك لە دوای یەکەکانی ئەم ماوەیە بوو، بە تایبەتی سیاسەتە شەڕئەنگێزەکانی نادرشا. لە دوا ساتەکانی فەرمانڕەوایی نادرشای ئەفشار(١٧٣٦-١٧٤٧) کاتێك میرزا محەممەد تەقی خانی گولستانەی فەرمانبەری خەزێنەی شاهی، بە مەبەستی وەرگرتنی باج و پیتاکی ساڵانە، ڕووی لەم میرنشینە کردبوو، بە گەیشتنی هەواڵی کوشتنی نادرشا، حەسەنعەلی خانی کوڕی عەبباسقولی خان (١٧٤٨-١٧٥١) بە یارمەتی خەڵکی سنە و ئەردەڵان، سوبحانوێردی خانی کۆنە والیی ئەردەڵانییان لادا و خۆی جڵەوی دەسەڵاتی ئەم میرنشینەی گرتە دەست (گلستانە، ١٣٩١: ١٣٣؛ پری، ١٣٨٤: ٣٥-٣٦).

بە کوژرانی نادرشای ئەفشار (١٦٨٨-١٧٤٧)، ئالۆزی و پشێوی لە ئێراندا بەدیهات و لە ئەنجامی ئەم پەشۆکاوییە شەڕێکی ناوخۆیی سەریهەڵدا، کە نزیکەی پازدە ساڵی خایاند، بۆیە رکابەرایەتی نێوان خوازیارانی تاج و تەختی ئێران کەوتە دۆخێکی ناهەموار و هەڵبەز و دابەزێکی زۆری بە خۆیەوە بینی. شارۆخ شا(١٧٤٨-١٧٤٩)ی نەوەی نادرشا، کە لە ساڵی ١٧٤٩کوێر کرابوو، هەتا ساڵی ١٧٩٥ تەنیا توانی وەک حاکمی خوڕاسان، درێژە بە فەرمانڕەوایی خانەدانی ئەفشارەکان بدات و دواتر بە فەرمانی ئاغا محەممەد خانی قاجار لە کار لا برا و کوژرا. دوای نەمانی نادرشا، کەریم خانی زەند وەک یەکێ لە سێ ڕکابەری سەرەکی تاج و تەختی ئێران، دوای دروستکردنی هاوپەیمانییە کی ناوچەیی، بەشێکی گەورەی ناوچەکانی ڕۆژئاوای ئێرانی بەدەستەوە گرت. دوای ئەویش عەلیمەردان خانی بەختیاری، هەرێمی گەورەی لوڕستان و بەختیارییەکانی بەدەستەو بوو و سێیەم کەسیش، ئازاد خانی ئەفغان بوو، کە بە داگیرکردنی ویلایەتی ئازەربایجان دەسەڵاتێکی پان و بەرینی بۆ خۆی دەستەبەر کردبوو. دواتر کەریم خانی زەند و عەلیمەردان خان و ئەبولفەتح

خانی بەختیاری پەیمانێکی سێ قۆڵییان بەست. ئەمانە بە هۆی دەستەمۆکردنی شا ئیسماعیلی سێیەم وەک شای ئێران، پێگە سەرەکییەکانی دەسەڵاتیان لە نێو خۆیان بەم شێوەیە دابەشکرد؛ عەلیمەردان خان وەک جێگرەوەی شا و ئەبولفەتح خان وەک بەگلەربەگی ئەسفەهان و کەریم خانیش وەک فەرماندەی هێزە سەربازییەکانی عێراقی عەجەم. گوایە بەڵێندەرانی ئەم پەیمانە سێ قوڵییە، لە پێناو یەکگرتنەوەی سەرجەم هەرێم و ناوچەکانی دیکەی وڵاتی ئێران، درێژە بە کار و چالاکییەکانیان دەدەن (نامی، ١٣٦٣: ١٢-١٦).

حەسەنعەلی خان، کە لە ساڵی ١٧٤٨بە فەرمانی فەرمی ئیبراهیم شای ئەفشار (١٧٤٨-١٧٤٩)، بوو بە فەرمانڕەوای ویلایەتی کوردستان، هەر لە سەرەتاوە دەستیکرد بە ڕێکخستنی سوپا و نۆژەن کردنە وەی قەڵا سەربازییەکانی ناو هەرێمەکەی و لە ماوەیەکی کەمدا، توانی سوپایەکی دوازدە هەزار کەسی، لە جەنگاوەرانی کورد و ئەفغان و ئۆزبەک پێک بێنێت و لە دەوری خۆی کۆ بکاتەوە (قاضی، ١٣٨٧: ٥٤). بە پێی گێڕانەوەی محەممەد تەقی خانی گولستانە، میری ئەردەڵان بە لەشکرێکی بیست هەزار کەسی، لە جەنگاوەرانی کورد و تورک و ئەفغان ئەم هەرێمە دەوڵەمەندەی، لە ڕۆژئاوای وڵات بەڕێوەدەبرد. زۆری نەبرد میری ئەردەڵان لە سەر داوای مهرعەلی خانی تەکەلووی حاکمی هەمەدان، بە مەبەستی ڕووبەڕوو بوونەوە لە گەڵ کەریم خانی زەند، لە ساڵی ١٧٤٩لەشکری خۆی تەیار کرد (گلستانە، ١٣٩١: ١٥٣-١٥٩) و لە ئەنجامی شەڕێکی گران، سوپای ئەردەڵان بە دەسکەوتێکی بەرچاو و کوژرانی ژمارەیەکی زۆر لە چەکدارانی زەندییەکان، لەم شەڕەدا سەرکەوت و بەرەو سنە گەڕایەوە(مردوخ، ١٣٧٩: ٣٤٩).

دیارە سەرەتای دروستبوونی کێشە و تێکچوونی پێوەندییەکانی نێوان میرنشینی ئەردەڵان و زەند ییەکان، بۆ ئەم شەڕە دەگەڕێتەوە، کە ژمارەیەک لە ناودارانی زەندیی نێو سوپای کەریم خان بە دەستی سوپای ئەردەڵان دەکوژرێن و حەسەنعەلی خانی ئەردەڵانیش وێڕای ڕزگارکردنی مهرعەلی خانی تەکەلوو لە تەنگەژە و ئابلووقەی سوپای زەند، بە تاڵانکردنی ئۆردووی کەریم خان و دوور خستنەوە و کۆچپێکردنی زۆرە ملێیانەی چوارسەد بنەماڵەی لەک، لە خانەدانی زەندییەکان بۆ سێ گوندی ناوچەی لەیلاخ، بووە هۆی تووڕەبوونی لە ڕادەبەدەری کەریم خانی زەند (قاضی، ١٣٨٧: ٥٤؛ مستورە، ٢٠٠٥: ١١٤).

زۆری پێ ناچێ ئیمامقوڵی خانی زەنگەنەش، بە لەشکرێکی گران هێرشی هێنایە سەر ئەردەڵان و میری ئەردەڵانیش، لە ناوچەی بیلەوار پێشی پێ گرت (مستورە، ٢٠٠٥: ١١٦؛ گلستانە، ١٣٩١: ١٥٤) و لەشکری ئیمامقوڵی خانی شکاند و لە ئەنجامی ئەم سەرکەوتنە برێک لە ناوچەکانی کرماشان، سونقۆری کولیایی، کەنگاوەر، مەلایر و تەنانەت بروجێرد و گولپایگانیشی خستە ژێر ڕکێفی خۆی و ڕاستەخۆ حاکمی بۆ دانان (مستورە، ٢٠٠٥:

١١٦؛ اردلان، ٢٥٣٦: ٤٨؛ مـــردوخ،١٣٧٩: ٣٤٩). بەم شـــێوەیە ســـنووری قەڵەمـــڕەوی میرنشـــینی ئەردەڵان، لە سـەردەمی حەسـەنعەلی خـان دوای چەنـدین سـاڵ پەرتەوازەیـی، تـا رادەیەكـی زۆر بەرفراوان دەبێ و چەندین خێڵی گەورەی ئەم ناوچانە وەك؛ زەنگەنە، كەلهوڕ و گۆران بە ناچاری ملكەچبوونی خۆیان ڕادەگەینن و دەچنە ژێر ڕكێفی دەسەڵاتداریتی حەسەنعەلی خانی میری ئەردەڵان.

كەمێك دواتر، بە ڕاونانی سلێمان پاشای بابان بە هۆی سەلیم پاشا و دواتریش پەنادانی سلێمان پاشا لە لایەن حەسەنعەلی خان، پێوەندی نێوان ئەم دوو میرنشینە ئاڵۆز دەبێ و گرژی و پەشۆكاویی تێدەكەوێت (اردلان، ٢٥٣٦: ٤٨-٤٩). لە بەر ئەوەی میری ئەردەڵان ڕازی نابێ سلێمان پاشا تەسلیمی سەلیم پاشای بابان بكاتەوە، سەرەڕای هەموو هەوڵە ئاشتی خوازەكان و گۆڕینەوەی نامە و ناردنی نوێنەرانی تایبەت، بۆ بەدەستە وەدانی سلێمان پاشا و دەستێوەرنەدان لە كاروباری ئەو میرنشینە، لە كۆتایی سالی ١٧٤٩ز دا، شەڕێكی سەخت لە ناوچەی مەریوان لە نێوان هەردوولا ڕوودەدا و تێیدا میری ئەردەڵان بە توندی توشی شكست دەبێ و بە ناچاری بەرەو هەورامان ڕا دەكات(گلستانە، ١٣٩١: ١٥٨-١٦٠). لە ئەنجامی ئەم هێرشە، شاری سنە لە تۆڵەی حەواندنەوەی سلێمان پاشا، بۆ ماوەی یەك ساڵ، لە لایەن سوپای بابانەكانەوە دەستی بەسەرداگیرا و بە توندی تالان كرا و ئاواییەكانی سووتێنرا و ژمارەیەكی زۆر لە خەڵكی دەوڵەمەندی سنە و بنەماڵە ناودارەكانی بۆ سلێمانی و كۆیێ و هەریر ، بە زۆر كوچێنراِن (كوردستانی، ١٩٨٩: ١٥٦).

حەسەنعەلی خان دوای ساڵێك دووری، توانی جارێكی دیكە بگەڕێتەوە بۆ سنە و جڵەوی دەسەڵات بە دەستەوە بگرێت، بەڵام زۆری پێنەچوو بە هۆی كێشە ناوخۆییەكانی ناو بنەماڵەی ئەردەڵان و هەڵگەڕانی ئیبراهیم بەگی وەكیل، كە حاكمی پلنگان و بیلەوەر بوو، دیسان دۆخی ئەم میرنشینە ڕووی لە كزی و پەشۆكاری نا. ئیبراهیم بەگ كە ڕۆڵێكی بەرچاوی لە شكانی سوپای حەسەنعەلی خان لە بەرامبەر هێرشی بابانەكاندا هەبوو، بە گەڕانەوەی ناوبراو تەنگەتاو دەبێ و بە ناردنی چەند نامەیەكی نهێنی بۆ كەریم خانی زەند و ئیمام قولی خانی زەنگەنە، وێڕای ئاماژەكردن بە دۆخی ناڵەباری ناوخۆی میرنشینی ئەردەڵان، هاوكات داوایان لێ دەكات كە ئەم دۆخە بە دەرفەت بزانن و پێكەوە هێرش بكەنە سەر ئەردەڵان(مردوخ، ١٣٧٩: ٣٥١؛ مستورە، ٢٠٠٥: ١٢١).

لە ساڵی ١٧٥٠و لەم كات و ساتە هەستیارەدا، زەندییەكان شكانی حەسەنعەلی خان و كێشە ناوخۆییە كانی ئەم میرنشینەیان قۆزتەوە و بە لەشكرێكی گەورە، هێرشیان بردە سەر ئەردەڵان و ئەگەرچی پیاو ماقووڵ و ریشسپیانی ناوچەكە هەوڵیاندا، لە ڕێگای ئاشتی كێشەكان چارەسەر بكەن، بەڵام سوودی نەبوو و سوپای زەند سەر لە نوێ سنەیان تالانكرد و بە فەرمانی خانی زەند، سەرجەم ئاواییەكان و تەنانەت مزگەوت و قوتابخانەكانیشیان

سوتاند(قاضی، ١٣٨٧: ٥٧؛ گلستانە، ١٣٩١: ١٧٩). بە پێی گێڕانەوەی مەستوورە خانمی ئەردەڵان "مزگەوت و قوتابخانەکان بوون بە ئاخوڕی ئەسپەکان"(کوردستانی، ١٩٨٩: ١١٧). دیارە کردەوە کانی کەریم خان و سوپاکەی لە وێرانکردنی شاری سنە و کوشتن و سووتاندنی ئاواییەکان و تالانی سەروەت و سامانی دانیشتوانی ئەم شارە، ڕق و کینەی نێوان ئەم دوو خانەدانەیان قووڵتر کرد(وقایع نگار کردستانی، ١٣٨٤: ١٠٨، سنندجی، ١٣٦٦: ١٤٥) سەرەڕای گشت هەوڵەکانیان، سوپای زەند نەیتوانی حەسەنعەلی خانی میری ئەردەڵان، کە خۆی لە قەڵای سەختی "قەراتورا" حەشاردا بوو، بگرن (مردوخ، ١٣٧٩: ٣٥١).

دەکرێ بگوترێ تێکەڵ بوونی حەسەنعەلی خان لە کێشەی میراتگرانی دەسەڵاتی بابانەکان بە هۆی حەواندنەوەی سلێمان پاشای ڕاکردوو، بە تێچوونی دوا ڕۆژی سیاسی خۆی تەواو بوو و لە ئەنجامدا میرنشینی ئەردەڵان دیسان بوو، بە کاوڵگە و شێوانی بواری ئابووری، جێگەی ماوەی کورتی ئارامی و سەقامگیری وڵاتی گرتەوە. دوای گەڕانەوەی سوپای زەند، حەسەنعەلی خان لە تۆڵەی هێرشی زەندییەکان بە باشی زانی بۆ ڕێك و پێککردنی کاروبار و هەروەها سەلماندنی دەسەڵاتە لاوازەکەی، ڕوو لە ئازادخانی ئەفغان بکات و گوێ ڕایەڵیی خۆی پێ ڕابگەینێت(سنندجی، ١٣٦٦: ١٤٦).

میرنشینی ئەردەڵان لە سەردەمی فەرمانڕەوایی کەریم خانی زەند (١٧٥١-١٧٧٩):

سالی ١٧٥١ز لە کاتی هێرشی عەلیموراد خانی بەختیاری بۆ سەر ناوچەی کرماشان و دواتر ئەردەڵان، بە بیانووی گەڕاندنەوەی تاج و تەختی پاشایەتی بۆ شا سولتان حوسێنی دووەم، حەسەنعەلی خان ئەم دەرفەتەی قۆزتەوە و هاوکات ڕووی لە بەرەکانی شەڕ کرد. بۆیە بۆ یەکەم جار سوپای یەکگرتووی میری ئەردەڵان و زەندەکان لە دەشتەکانی "**بلیوار**" ی کوردستان لە ئەنجامی شەڕێکی سەخت توانیان لەشکری خانی بەختیاری تێك بشکێنن. لە هاوینی هەمان ساڵ ئازادخانی ئەفغان، کە لە ئەسفەهان دەسەڵاتی خۆی جاڕدا بوو، لە وەڵامی چاکەکانی پاشای بابان، حەسەنعەلی خانی لابرد و سەلیم پاشای بە حاکمی نوێی ئەردەڵان دانا. زۆریشی پێ نەچو و حەسەنعەلی خانی کۆنە والی بە فەرمانی سەلیم پاشا لە سنە دوور خرایەوە و پاش حەوت مانگ لە قەڵاچوالان بە شێوەیەکی نهێنی کوژرا (اردلان، ٢٥٣٦: ٤٩؛ سنندجی، ١٣٦٦: ١٤٦، پری، ١٣٨٤: ٢٦٨؛ مردوخ، ١٣٧٩: ٣٥٢).

دوای کوژرانی حەسەنعەلی خان، کەریم خانی زەند دیسان ڕووی لەشکری خۆی لە ئەردەڵان کرد و شاری سنەی پێتەخت سەر لە نوێ تالان کرا. بەردەوامی ئەم دۆخە ناڵەبارە وایکرد، کە خەڵکی ئەردەڵان پشتگیری لە کەریم خانی برای حەسەنعەلی خان بکەن، تا وەک میری نوێ دەست بە کار بێت، بەشکەم دۆخەکە ڕوو لە سەقامگیری و ئارامی بنێت. ماوەی دەسەڵاتی کەریم خان (١٧٥١-١٧٥٢) کە کەمتر لە یەک ساڵی خایاند، جگە لە پەشۆکاوی و ماڵوێرانییەکی پتر، بۆ دانیشتوانی ئەم میرنشینە، هیچ ئەنجامێکی دیکەی

بەدوای خۆیدا نەهێنا، هە بۆیەش بە گوتەی دانەری **"لب التواریخ"** : " خۆڵ بە سەری کوردستان و کەریم خانی والی، کە لەم ماوە کەمەی دەسەڵاتیدا، ئاگری خستە ناو ماڵ و گیانی خۆی و دانیشتوانی ئەم میرنشینە داماوە"(اردلان، ٢٥٣٦: ٥٠).

دوای مردنی کەریم خانی ئەردەڵان، بۆشاییەکی گەورە ڕووی لە فەرمانڕەوایەتی ئەم میرنشینە کرد، کە لەو ماوەیەدا پتر بە وێرانەیەک دەچوو، بۆیە دانیشتوانی ئەردەڵان چاوەڕوانی گۆڕانکارییەکی گەورە بوون. زۆری نەبرد خسرەو خانی دووەم (١٧٥٢-١٧٨٣) کە لە تەمەنی بیست ساڵیدا بوو، سەرەڕای نەبوونی هیچ جۆرێ تەجربەیەکی حوکمڕانی، تاکە پالیوراوی بە دەستەوە گرتنی دەسەڵاتی میرنشینی ئەردەڵان بوو (قاضی، ١٣٨٧: ٥٩). ڕێک لەم کات و ساتانەدا کەریم خانی زەندیش لە چاو ڕکابەرانی دیکەی دەسەڵات ڕووبەر و مەودای قەڵەمڕەوەکەی بەرفراوانتر ببوو و لە ژێر ناوی **"وەکیل الدولە"** لە ئەسفەهانی کۆنە پێتەختی جارانی سەفەو بیەکان فەرمانڕەویی دەکرد. خووڵی یەکەمی حوکمڕانی خسرەو خانی گەنج، کە بە بێ هیچ پشتیوانییەکی دەرەکی جڵەوی دەسەڵاتی لە میرنشینی ئەردەڵان بەدەستەوە گرتبوو، زۆری نەخایاند و بە هۆی دەستێوەردانی بەردەوامی سەلیم پاشای بابان، بۆ ماوەی نزیکەی چوار ساڵ (١٧٥٢-١٧٥٦) بە ناچاری حوکمڕانی ئەردەڵانی ڕادەستی سەلیم پاشا کرد (مەستوورە، ٢٠٠٥: ١٢٨).

لەم کاتانەدا کە وڵاتی ئێرانیش بە دۆخێکی هەستیاردا تێدەپەڕی، میری ئەردەڵان بە مەبەستی گەڕانەوە بۆ سەر تەختی دەسەڵات، بە پلانێکی زیرەکانە و بە سوود وەرگرتن لە ڕکابەرایەتی دێرینی نێوان کەریم خانی زەند و محەممەد حەسەن خانی قاجار، خۆی لە خانی قاجار نزیک کردەوە و بە پاڵپشتی ناوبراو توانی جارێکی دیکە بە دەرپەڕاندنی سەلیم پاشای بابان لە ساڵی ١٧٥٦، جڵەوی فەرمانڕەوایی میرنشینەکەی بەدەستەوە بگرێت (اردلان، ٢٥٣٦: ٦٠). ئەگەرچی لە ماوەی چوار ساڵی حوکمی سەلیم پاشا لە میرنشینی ئەردەڵان، ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی تا رادەیەك بووژابوونەوە، بەڵام دواتر لە ژێر گوشاری خەڵکی ناڕازی و بە فەرمانی محەممەد حەسەن خانی قاجار، لە کار لادرا و خسرەو خانی دووهەم جارێکی دی لە شوێنی کرا بە میری ئەردەڵان (پری، ١٣٨٤: ٢٦٩).

لە لایەکی دیکەوە بە گوێرەی باسکردنی وقایع نگاری کوردستانی دوای یەکلابوونەوەی چارەنووسی حەسەنعەلی خانی کۆنە والی ئەردەڵان، هێشتا ساڵێك بەسەر حوکمی سەلیم پاشا تێنەپەڕی بوو، کە خەڵکی ناوچەکە دژی دەسەڵاتی ناوبراو ڕاپەڕین. سەلیم پاشا، کە بە زەحمەت توانیبووی گیانی خۆی ڕزگار بکا، بۆ ئەوەی سەر لە نوێ دەسەڵات بگرێتەوە دەست، بە باشی زانی بچیتە ژێر سێبەری قاجارەکان (اردلان، ٢٠٠٥: ١٢٨-١٣٠)، بەڵام خانی قاجار (محەممەد حەسەن خان) کە بە وردی چاودێری بارودۆخی میرنشینی ئەردەڵانی دەکرد، بۆ ڕێزگرتن لە دۆستایەتی و پێوەندی لە مێژینەی ئەحمەدخانی کۆنە

هاوپەیمانی، خسرەو خانی کوڕی ئەحمەد خانی، بە میری ئەردەڵان دانا و ڕەوانەی سنەی کرد (وقایع نگار کردستانی،١٣٦٤: ١٠٩؛ سنندجی، ١٣٦٦: ١٤٧).

بە گوێرەی باسکردنی هەندێ لە مێژوونووسە ناوخۆییەکان، خانی قاجار بە مەبەستی ڕێگەگرتن لە هەر جۆرێ هەڵگەڕانێکی دیکە لە لایەن نەیارانی وەک خانەدانی وەکیلی، عەبباس خانی شاهسەوەنی بە دوو سەد سواری چەکدار، بۆ پشتیوانی کردن لە میری ئەردەڵان بەرەو سنەی بەرێکرد(مردوخ، ١٣٧٩: ٣٥٤). دیارە خانەدانی وەکیلی، لە بنەماڵە کۆنەکانی نیشتەجێی میرنشینی ئەردەڵان بوون، کە دوای خانەدانی ئەردەڵا نییەکان خاوەنی پێگە و هێزی تایبەت بەخۆیان بوون و بە درێژایی ماوەی بوونیان لە دامودەزگای کارگێڕێ و سیاسیی میرنشینی ئەردەڵاندا، جێگە و پێگەی دیار و ڕۆڵی گرنگ و بەرچاویان لە گۆڕانکارییە سیاسییەکانی ناو دەسەڵاتی میرنشینی ئەردەڵان لە ماوەی سەدەکانی دوازدە و سێزدەی کۆچی لە کوردستاندا هەبووە (بهرامی و مظفری، ١٣٩٠: ٦٥-٦٦). خسرەو خان دوای بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات بۆ جاری دووەم، بۆ ئەوەی دۆخی نالەباری سنەی پێتەخت، کە بە هۆی هێرشەکانی زەندییەکان لە لایەک و سەلیم پاشای بابان لە لایەکی دی ڕووی لە خراپی پەشۆکاوی نابوو، لە یەکەم هەنگاودا زۆربەی دانیشتوانی ئەم شارەی بۆ قەڵای حەسەن ئاوا گواستەوە (مردوخ، ١٣٧٩: ٣٥٤، مستوره، ٢٠٠٥: ١٣٢). دیارە ئەم قەڵایە یەکە لەو چوار کۆنە قەڵایانە (زەڵم، پلنگان و مەریوان) بوو، کە بەر لە دروستکردنی شاری سنە و کردنی بە پێتەختی فەرمانڕەواییەکەی، ناوەندی دەسەڵاتی میرانی پێشووتری ئەردەڵانییەکان بوو. لە ساڵی ١٧٥٨ئازاد خانی ئەفغان بە هاندانی سلێمان پاشای بابان و بە بیانووی ئەوەی کەوا، ڕەوندە کۆچەرەکانی سەرسنووری نێوان ئەردەڵان و بابان لە لایەن داروودەستە خسرەو خان ئازار دەدرێن، هێرشی کردە سەر سنە و ئەم شارەی ئابلووقەدا (مستوره، ٢٠٠٥: ١٣٤). دوای چەند شەڕێکی بچووکی بێ ئەنجام، لەشکری ئازاد خان پاش دوازدە ڕۆژ بە بێ هیچ دەسکەوتێکی بەرچاو، وازیان لە ئابلووقەدانی سنە هێنا و بەرەو بارەگاکانی خۆیان کشانەوە(اردلان، ٢٣٥٦: ٦٢).

دوای کوژرانی محەممەد حەسەن خانی قاجار لە ساڵی ١٧٥٨لە شەڕێکی ناوخۆیی لە ناوچەی ئەستەر ئابادی گورگان، خوسرەو خان هەستی بەوە کرد کەوا، کەریم خانی زەند، کە ئیتر تاکە فەرمانڕەوای زۆربەی هەرێم و ناوچەکانی ئێران بوو، بە هۆی هەبوونی پێوەندیی گەرم و گوڕی ناوبراو، لەگەڵ خانی قاجار و خۆبە دوورگرتن لە زەندییە کان، بە توندی لێی ڕەنجاوە و ڕەنگە دیسان بە تەمای ئەوە بێ، کە تۆڵەی لێ بکاتەوە (سنندجی، ١٣٦٦: ١٥١)، بۆیە هەر زوو دەستی کرد بە کۆکردنەوەی سوپا و سەر لە نوێ خۆ ڕێکخستنەوە و نۆژەنکردنەوەی قەڵا سەربازییەکانی ناو قەڵەمڕەوی میرنشینەکەی و هاوکات هەوڵیدا، لە ڕێگەی جێبەجێ کردنی سیاسەتێکی نرم و حەکیمانە بە مەبەستی

پاراستنی دەسەڵاتەکەی، خۆی لە خانی زەند نزیک بکاتەوە. بۆ ئەم مەبەستە، کاتێک لە ساڵی ١٧٥٩هەواڵی گەیشتنی ئۆردووی کەریم خانی "**وەکیل الرعایا**"ی زانی، ئەحمەد خانی کوڕی بە دیارییەکی زۆرەوە ناردە لای کەریم خانی زەند و گوێڕایەڵی خۆی پێڕاگەیاند (سنندجی، ١٣٦٦: ١٥٢)، ئەگەرچی وەقایع نگاری کوردستانی پێی وایە کەوا خسرەوخان، دوای هەستکردن بە مەترسی تۆڵە سەندنەوەی خانی زەند، خۆی چوویتە لای کەریم خان و گوێڕایەڵی خۆی پێ ڕاگەیاندووە (وقایع نگار کردستانی، ١٣٨٤: ١٠٩-١١٠) دواتر خسرەو خانی ئەردەڵان، بۆ ئەوەی خانی زەند لە کردەوەکانی خۆی دڵنیا بکاتەوە، ئەحمەد خانی کوڕی بۆ شیرازی پێتەخت نارد، تا وەك بارمتە لە خزمەت فەرمانڕەوای زەنددا بێت(کوردستانی، ١٩٨٩: ١٢٧).

لە سالی ١٧٦٢سلێمان پاشای بابان هێرشی کردە سەر ناوچەی ئەردەڵان، بەڵام لە مەریوان لە لایەن سوپای خسرەو خان تێك شکا و ناچار بوو پەنا بۆ بارەگای کەریم خان لە شیراز ببا و هەر لە وێش توانی خانی زەند ڕازی بکا، کە لە شوێنی خسرەو خان ببێ بە والی کوردستان (مردوخ، ١٣٧٩: ٣٥٦؛ پری، ١٣٨٤: ٢٦٩)، تاکۆ بەم شێوەیە میرنشینی ئەردەلان بە دەسەڵاتی بابانەوە بلکێنێ. شایانی باسکردنە کەوا، کێشە کۆنەکانی نێوان میرنشینی ئەردەڵان و زەندییەکان و پێوەندیی میری ئەردەڵان بە خانەدانی قاجار، کە لە ئەنجامدا بوو بە هۆی بێ بڕوایی خانی زەند بە میری ئەردەڵان، یەکێ لە هۆکارە سەرەکییەکانی سەپاندنی دەسەڵاتی بابانەکان بوو بە سەر میرنشینی ئەردەڵان. سلێمان پاشا کە دەسەڵاتی گرتە دەست، نەك هەر ملی بۆ عوسمانییەکان نەدا، بگرە بۆ سەلماندنی گوێڕایەڵی خۆی بە خانی زەند، هەر زوو عەلی خانی کوڕی بە خێزانەوە وەك بارمتە، بۆ لای کەریم خان نارد. سلێمان پاشا بۆ ماوەی دوو سال بە سەربەخۆیی فەرمانڕەوایەتی بابان و ئەردەڵانی کرد(پری، ١٣٨٤: ٢٧٠؛ موسوی نامی، ١٣٦٨: ٤٧). سلێمان پاشا دوای شەش مانگ لە پەنابردنی بۆ دەرباری زەند، لە لایەن کەریم خانەوە بە سوپایەکی تێکەڵ بە ئەردەڵانییەکان و بابانەکان بەمەبەستی داگیرکردنی شارەزوور، بەرەو ئەم هەرێمە بەڕێکەوت و بە بەزاندن و دەرکردنی ئەحمەد پاشای بابان، کە لەلایەن وەزیری بەغداوە لە شوێنی دانرابوو، دەستی بەسەر هەرێمی شارەزوور داگرت، بەڵام زۆری پێنەچوو حاکمی بەغدا بە مەبەستی تەمبێ کردنی ناوبراو رووی لە کوردستانی بابان کرد(مردوخ، ١٣٧٩: ٣٦٧). لە میانەی ئەو شەڕەی کە لە نێوان سلێمان پاشا و سوپای حاکمی بەغدا ڕوویدا، سلێمان پاشا شکا و دەسەڵاتی لە کوردستانی بابان دارما و زۆری پێنەچوو بە دەستی فەقێ ئیبراهیم ناوێک، کە خەڵکی ئەردەڵان بوو کوژرا (سنندجی، ١٣٦٦: ١٥٣).

بە کوژرانی سلێمان پاشا لە ساڵی ١٧٦٤بە فەرمانی کەریم خان، عەلی خانی کوری جێگەی باوکی گرتەو و دەسەڵاتی میرنشینی ئەردەڵانی بە دەستەوە گرت، بەڵام

لەبەر ئەوەی کە لە کارەکەیدا سەرکەوتوو نەبوو و خەڵکی ئەردەڵان لێی نارازی بوون، دوای گەیشتنی وەفدێک لە پیاوماقوولانی ئەردەڵانی بۆ بارەگای کەریم خان و داوای گەڕانەوەی خسرەو خان بۆ سەر دەسەڵاتی میرنشینی ئەردەڵان، کەریم خان ڕازی دەبێ بە مەرجی بە بارمتە هێشتنەوەی ئەحمەد خانی کوڕی لە شیراز، عەلی خانی کوری سلێمان پاشا لە دەسەڵات لابەرێت و دیسان فەرمانی میرایەتی بۆ خسرەو خان واژۆ بکات و ڕەوانەی سنەی پێتەخت بکاتەوە(اردلان، ١٣٨٧: ١٤٥). بەم شیوەیە بە لادانی عەلی خانی کوڕی سلێمان پاشا لە حوکمڕانی ئەردەڵان، بۆ دواجار دەسەڵاتی بابانەکان لە میرنشینی ئەردەڵان نەما و ململانێی دەسەڵات، لە نێوان میرەکانی ئەردەڵان و پاشاکانی بابان زۆری نەخایاند، چوونکە بە گەڕانەوەی خوسرەوخان بۆ سنە میرنشینی ئەردەڵان سەر لە نوێ لە لایەن ئەندامانی ئەم بنەماڵەیە فەرمانڕەوایەتی کرا (ڤاسیلیەڤا، پی. ئی، ١٩٩٧: ٦٥).

گەڕانەوەی خسرەوخانی گەورە، بۆ ئەردەڵان و دانیشتنی لە سەر تەختی حوکمڕانی، بە قسەی مێژوو نوسانی ئەو کات، بە خۆشییەکی گەورە و بە گەرمی پێشوازی لێ کرا (سنندجی، ١٣٦٦: ١٥٢؛ مردوخ، ١٣٧٩: ٣٥٧). دیارە دوای سەقامگیری بارودۆخ و ڕێك و پێك کردنی کاروبارەکان، وڵات ڕووی لە ئاوەدانی و گەشە کردنی ئابووری و سەقامگیری ئاسایش و ئارامی کرد. وا پێدەچێت ئەم جارە تا ١٥ساڵی دوای مردنی کەریم خان یانی تا ساڵی ١٧٩٤ز و کۆتایی فەرمانڕەوایەتی زەندەکان پێوەندییەکانی میرنشینی ئەردەڵان لەگەڵ دەسەڵاتی ناوەندی، جگە لە چەند شەڕ و هەڵپرژانێکی بچووک و کاتی، تا ڕادەیەك باش بووبێ و کەمتر تووشی کێشە و گرفتی گەورە بووبن (کوردستانی، ١٩٨٩: ١٦٧).

خسرەو خان لە خووڵی سێیەمی فەرمانڕواییەکەیدا (١٧٦٥-١٧٩٣)، بە شێوەیەکی گشتی هەموو هەوڵی خۆی خستە گەڕ تاکۆ دۆخی ئابووری، سیاسی و کۆمەڵایەتی دانیشتوانی میرنشینەکەی ببوژێنێتەوە و وڵات ئاوەدان بکات و خەڵک لە نەهامەتی و بێ دەرەتانی ڕزگار بکات و وڵاتیش لە شەڕ و ئاژاوە و دووبەرەکی بەدوور بگرێت، تاکۆ دانیشتوانی میرنشینەکە، لە سێبەری ئاشتی و ئارامی ژیانێکی ئاسوودە بەسەر ببەن. بۆ ئەم مەبەستە میری ئەردەڵان داوای لە سەرجەم دانیشتوانی قەڵەمڕەوی ژێر دەسەڵاتی خۆی کرد تاکۆ هاوکاری یەک بن لە دووبارە بنیاتنانەوە و سەر لە نوێ ئاوەدانکردنەوەی وڵات و نۆژەنکردنەوەی خراپی و وێرانییەکانی ڕابردوو و گەڕانەوەی ماڵباتە کۆچێنراوەکان، کە لە ساڵانی دەسەڵاتی بابانەکان بە زۆری لە نیشتیمانی خۆیان دوور خرابوونەوە. لە ئەنجامی ئەم داواکارییە ژمارەیەکی زۆر لە بنەماڵە ناودار و زەنگینەکانی ئەردەڵان، سەر لە نوێ گەڕانەوە بۆ سەر جێگە و پێگەی خۆیان و بە سەروەت و سامانی خۆیان یارمەتیدەری خسرەو خان بوون لە دووبارە گەشاندنەوەی وڵات. خسرەو خان لە درێژەی کارەکانیدا، قەڵای "**دار الایاله**"ی نۆژەن کردەوە، کە دواتر ناوی تەپۆڵەی لێ نرا، کە گەرماوێک و مزگەوتێک

و چـوار بـاخێکـی جـوان و ڕازاوەی لە خـۆ دەگـرت. هەروەهـا دەسـتیکرد بە دروسـتکردنی کۆشکێکی گەورە و ناوازە بە نـاوی خسـرەو ئـاوا، لە ناوەنـدی شـاری سنە، کە دواتـر بـوو بە ناوەنـدی ڕایکردنـی کاروبارەکـانی میـری (سنندجی، ١٣٦٦: ١٥٣؛ وقـایع نـگار کردسـتانی، ١٣٨٤: ١١١).

بە گوێرەی باسکردنی مەستوورە خانمی ئەردەڵان، خسرەو خانی والـی بە درێژایـی دوازدە سـاڵ، لە مـاوەی سـاڵانی (١٧٦٥-١٧٧٧) سـەرجەم هێـز و توانـای خـۆی خسـتە گەڕ بـۆ سـەپاندنی دادپەروەری و باشـترکردنی دۆخـی ژیـانی دانیشـتوانی میرنشـینەکەی، تـاکۆ لەو پەڕی ئاسوودەیی و تەبـایی لە ئاشتییەکی سەقامگیر و بێ خەوش دا بـژین (مستورە، ٢٠٠٥: ١٤٠). دیـارە بە هـۆی ئەم کـار و کـردەوانەی والــی و خـۆ بەدوورگـرتن لە هەر جـۆرێ هەڵسوکەوتی ناشیاو و خۆبەگەورە زانین، دانیشتوانی ئەردەڵان نازنـاوی " **خـان دەروێش**" یـان پـێ دابـوو (بابـانی، ١٣٧٧: ٥١). ئەگەرچـی ئەو ئـارامی و ئاسایشـەی کە لە سـێبەری سیاسـەتە چاکەکانی والی هاتبووە ئاراوە زۆری نەخایاند و بە هۆی کێشەکانی ئێران و عوسمانی سەر لە نوێ گۆڕانی بەسەرداهات و ئاڵۆزییەکان جێگەیان گرتەوە.

سـاڵی ١٧٧٢کاتێـک محەمـمەد پاشـای میـری بابـان لە بەر کێشـە ناوخۆییەکـانی بنەماڵەکەیـان و لە تـوڵەی دەسـتێوەردانی عـومەر پاشـای حـاکمی بەغـدا لە کاروبـاری میرنشینەکەی، پەنای بردە بەر کەریم خانی زەند و لە شیرازی پایتەخت ئاکنجی بوو تاکۆ لە کـاتی پێویسـت پشـتگیریی لـێ بکـات بۆ ئەوەی بگەڕێتەوە سـەر تەختـی دەسـەڵاتەکەی، خـــانی زەنـــدیش ئەم دەرفەتەی قۆســـتەوە و بە تەیـــارکردنی ســـوپایەک بە ســـەرکردایەتی عەلیمـوراد خـانی زەنـد بە مەبەسـتی داگیرکـردنی شـارەزوور، لە سـاڵی ١٧٧٣هـانی محەمـمەد پاشای بابانی دا، کە جارێکی دیکە جلەوی دەسەڵاتی میرنشینی بابـان بە دەستەوە بگرێت (قاضـی، ١٣٨٧: ٦٢). ئەگەرچـی بە گـوێرەی باسـکردنی نووسـەری "**تـاریخی گیتـی گوشـا**" سـوپای هاوبەشـی کوردانی گەرووس و سایین قەڵا و ئەنگۆران بە سـەرکردایەتی عەلیمـوراد خـانی زەنـد لە شـەڕی دژ بە کاربەدەسـتانی دەوڵەتـی عوسـمانی و هانـدانی محەمـمەد پاشـای بابان، لە سەرەتادا سەرکەوتنیان بەدەست هێناوە بەڵام، دواتر بە هـۆی بەدیلگرتنـی عەلیمـوردا خـانی زەنـد و پەرتەوازە بـوونی سـوپاکەی، کەریـم خـان ناچـار دەبـێ جارێکـی دی نەزەرعەلـی خانی زەند بە سوپایەکی تازە بە هانای پاشای هەڵگەڕاوی بابان بچێت(نامی، ١٣٦٣: ٦٧-٦٨).

واپێـدەچێت ئەگەری بەردەوامبـوونی خراپـی پێوەنـدییەکانی نێـوان زەنـدییەکان و میرنشـینی ئەردەڵان بگەڕێتەوە بۆ پشـتگیری دەسـەڵاتی ناوەنـدی (زەنـدەکان) لە بابانەکـان، کە ڕکـابەری سـەرەکی بنەمـاڵەی ئەردەڵان بـوون (بابـانی، ١٣٦٦: ٥٣) دیـارە مەبەسـتی زەندییەکانیش لەم سیاسەتە، لاوازکردنـی دەسەڵاتی عوسمانییەکان بوو لە کوردسـتانی ژێـر دەسـەڵاتی بابانەکانـدا. دوای ئەوەی سـوپای زەنـد تـوانی لە ٦نیسـانی ١٧٧٦ز شـاری گرینـگ و

ستراتیژیکی بەسرا داگیر بکات، دەوڵەتی عوسمانی دەیویست بەرەیەکی جەنگی لە کوردستاندا بکاتەوە بۆ ئەوەی ئێران ناچار بکات هێزەکانی خۆی لە بەسرا بکێشێتەوە و سەرقالی کێشەکانی کوردستان بن تا ئەرکی ئازادکردنی بەسرا ئاسانتر بێ. بەم شێوەیە فەرمان بۆ حەسەن پاشای والی شارەزوور دەرچوو تا بچێتە بەرەی کوردستان (غفاری کاشانی، ١٣٦٩: ٩٥).

بە هۆی ئاماژەکردنی نووسەری کتێبی دانسقەی "**گولشەنی موراد**" زۆری پێناچێت، کە محەممەد پاشای بابان، سەرەڕای هەموو چاکەکانی کەریم خان و پشتگیرییە سەربازییە بەردەوامەکانی بۆ ئەوەی، کە جارێکی دیکە جڵەوی دەسەڵات لە بابان بگرێتە دەست، کاتێک لە لایەن عومەر پاشای حاکمی بەغدا، لە شوێنی ئەحمەد پاشای برای دەکرێتە حاکمی قەڵاچوڵان و ئەحمەد پاشای برای دەبەزێنێ و ئەویش بە ناچاری پەنا دەباتە بەر خسرەو خانی والی ئەردەڵان، محەممەد پاشا بە سوپایەکی دوازدە هەزار کەسی لە بەهاری ساڵی ١٧٧٧هێرش دەکاتە سەر میرنشینی ئەردەڵان (غفاری کاشانی، ١٣٦٩: ٣٦٥؛ قاضی، ١٣٨٧: ٦٤-٦٥؛ مستورە ، ٢٠٠٥: ١٤١). دیارە محەممە پاشای بابان، بە مەبەستی مسۆگەرکردنی پشتگیری والی بەغدا بەڵێنی پێدابوو، کە ئەگەر بێتو لە ڕووی سەربازییەوە پشتگیری بکرێ، ئەردەڵانی بۆ داگیر دەکات، بۆیە والیش لەشکرێکی گەورەی بە هانای دەنێریت و پێکەوە ڕوو لە ناوچەی ئەردەڵان دەکەن و هەر ئەوەندەی سوپای هاوبەشیان، دەگاتە مەریوان و بانە، دەست بە کوشتار و تالان و بڕۆییەکی زۆر دەکەن (نورس، ١٩٧٩: ٢٧٧-٢٧٨).

لەم کات و ساتە هەستیارەدا، کە خسرەو خانی والی و میرنشینەکەی لە ناکاوەوە، بە هۆی یەکێ لە هاوپەیمانە کۆنەکانی کەریم خان، تووشی هێرشێکی بەربڵاو دەبن، بە مەبەستی ڕێگەگرتن لەم هێرشە بەرفراوانە و بەرگریکردن لە قەڵەمڕەوی میرنشینەکەی، دوای ئاگادارکردنەوەی کەریم خان، بە سەرکردایەتی سوپایەک ڕوو لە بەرەکانی شەڕ دەکەن. هەر دوو سوپا لە ناوچەی "**سەترەنجان**"ی مەریوان پێکداهەڵپڕژان و لە ئەنجامدا سوپای ئەردەڵان تووشی شکستێکی سەخت هات و زیانێکی زۆری لێ کەوت و ژمارەیەکی زۆریشیان لێ کوژران و ژمارەیەکیش بەدیل گیران، بۆیە بەناچاری بەرەو سنە پاشەکشەیان کرد(کوردستانی، ١٩٨٩: ١٦٨؛ سنندجی، ١٣٦٦: ١٥٤؛ مردوخ، ١٣٧٩: ٣٥٨-٣٥٩؛ غفاری کاشانی، ١٣٦٩: ٣٦٦). بڵاوبوو نەوەی هەواڵی هێرشی سوپای هاوبەشی محەممەد پاشای بابان و والی بەغدا بۆ سەر میرنشینی ئەردەڵان و شکانی سوپای والی ئەردەڵان، وایکرد کەریم خانی زەند بە مەبەستی تەمبێکردن و تۆڵە سەندنەوە لە محەممەد پاشای یاخی، سوپایەکی گەورە بە سەرکردایەتی کەلبعەلی خانی زەند و زۆلفەقار خانی حاکمی خەمسە، بەرەو مەیدانی شەڕ بەرێ بکات. هەر ئەوەندەی هەواڵی بەرێکەوتنی سوپای زەند گەیشتە ئۆردووی

پاشای بابان، ئەویش عومەر پاشای حاکمی بەغدای تێگەیاند و زۆری پێنەچوو، بە فەرمانی والی بەغدا لەشکرێکی ٤٢ هەزار کەسی بۆ پشتیوانی محەممەد پاشای بابان خۆی گەیاندە بەرەکانی شەڕ(غفاری کاشانی، ١٣٦٩: ٣٦٦-٣٦٧؛ قاضی، ١٣٨٧: ٦٦، مستورە، ٢٠٠٥: ١٤٤).

سوپای یەکگرتووی زەندییەکان لە یەکەم هەنگاودا، توانیان هێرشی سوپای بابانەکان و والی بەغدا تێکبشکێنن و هێزەکانیان لە ناوچەکانی سەقز و بانە بیبەزێنن و بەرەو سنوورەکان ڕامالّن. بە سەرکەوتنی سوپای زەند، لە هەنگاوی دووەمدا والی ئەردەڵان و سوپاکەی توانیان سوپای هاوبەشی والی بەغدا و بابانەکان لە شارەزووریش دەر بکەن. لە لایەکی دیکەوە سوپای زەند هەتا کەرکووکیش نەوەستان و تەنانەت دوای دانانی ئەحمەد پاشا بە حاکمی قەڵاچۆلان، بە فەرمانی کەریم خان بەرەو سنووری قەڵەمڕەوی خۆیان گەڕانەوە (غفاری کاشانی، ١٣٦٩: ٣٦٨؛ قاضی ١٣٨٧: ٦٦). خسرەو خانی والی دوای سەرکەوتن لەم شەڕەدا، ژمارەیەکی زۆر لە دیلەکان و بڕێک لە خانەدانە زەنگینەکانی بابانی، لە تۆڵەی کردەوە کۆنەکانی سلێمان پاشا و محەممەد پاشای بابان، بەرەو کوردستانی ئەردەڵان گواستەوە (قاضی، ١٣٨٧: ٦٨).

میرنشینی ئەردەڵان لە سەردەمی میراتگرانی کەریم خانی زەند:

بە مردنی کەریم خانی زەند لە سالی ١٧٧٩ و ئەو زۆرانبازییەی لە لایەن میراتگرانی فەرمانڕەوایی بۆ بە دەستەوەگرتنی دەسەڵات بە دوای خۆیدا هێنا، بۆ ماوەی نزیکەی ١٥ سال درێژەی کێشا و بووە هۆی ئەوەی هێزەکان بە شێوەیەکی تر دابمەزرێنەوە. کاتێک زەندییەکان لە ناوخۆیان شەڕیان بوو و دواتریش بە ناچاری ڕووبەڕووی هێرشەکانی لێکدانەبڕاوی قاجارەکان بوون، خسرەو خان ئەم دەرفەتەی بە چاکی قۆزتەوە و دەسەڵاتی خۆی باش قایمکرد. میری ئەردەڵان بە سوود وەرگرتن لە ناکۆکی نێوان هەردوو بەرەی دژبەیەك **(زەندییەکان و قاجارەکان)** و هەروەها ئەنجامدانی کۆمەڵێ چالاکی سەربازی، بە پێی بەرژەوەندییەکانی خۆی لەو ڕەوشە سیاسییە ئالۆزەی دوای مردنی کەریم خان، توانی بە کردەوە سەربەخۆیی بە دەست بێنیت (کوردستانی، ١٩٨٩: ١٦٩) دەکرێ بگوترێ میری ئەردەڵان بەشدارییەکی چالاکانەی کرد لەو زۆرانبازییەی، کە فەرمانڕەواکانی ئێرانی دەیان گرتەبەر، بەڵام لە هەمان کاتدا هەوڵی ئەوەشی دەدا سیاسەتی تایبەتی خۆی هەبێ، بۆیە بە کردەوە سەلماندی، کە دەتوانێ بە سەربەخۆیی فەرمانڕەوایی میرنشینی ئەردەڵان بکات و لە تەنگوچەلەمەکانی بەردەمی بپارێزێت (ڤاسیلیەڤا، ١٩٩٧: ٦٩).

بە هۆی سەرهەڵدان و تەشەنەکردنی، کێشە لە بن نەهاتووەکانی میراتگرانی کەریم خان، لە لایەک و هەوڵ و تێکوشانی ڕکابەرانی دیکەی تاج و تەختی پاشایەتی ئێران لە لایەکی دیکە، دوای بڵاوبوونەوەی هەواڵی مردنی خانی زەند، ئاسایش و ئارامی

وڵات نەما و زۆربەی هەرە زۆری ناوچە و هەرێمەکانی ئێرانی ئەوکات تووشی شڵەژاوی و کوشتاری هەڕەمەکی و تاڵان و فەرهوودکردنی بێسنوور بوون. گۆڕانکارییە ناوخۆییەکانی ئەردەڵان و ڕووبەڕوو بوونەوەی گەورە پیاوانی ڕکابەری خسرەو خان بە پیلانی محەممەد ڕەشید بەگی وەکیل، تای تەرازووی هێزەکانی ناو میرنشینی ئەردەڵانی لاسەنگ کرد و زۆری نەبرد عەلیموراد خانی زەندیان بە لابردنی والی ئەردەڵان هاندا(سنندجی، ١٣٦٦: ١٥٥؛ قاضی، ١٣٨٧: ٧٠-٧١).

بە باوەڕی ڕۆژهەڵاتناس و کوردناسی ناوداری ڕووس خاتوو "**یڤگینینا ئیلینچنا ڤاسیلیەڤا**" دیارە پەرەسەندنی هێز و سەربەخۆیی خسرەو خان، ببووە مایەی تووڕەبوونی ڕکابەرەکانی کورد و غەیرە کورد، بۆیە بە بەردەوامی هەوڵیان دەدا خسرەو خان بە یەکجاری لە سەر کار لابەرن، لە وانە بنەماڵەی "**وەکیلەکان**"[٦] کە لە مێژ بوو دژی دەسەڵاتی خسرەو خان پیلانگێڕییان دەکرد. دیارە پیلانی ناحەزان کاریگەری هەبوو لە سەر بڕیاری عەلیموراد خانی زەند، بۆ وەلانانی خسرەو خان و دانانی "**کەهزادخانی ئەردەڵان**" لە شوێنی و ڕاگرتنی خسرەو خان لە ئیسفەهان لە سەرەتای سالی ١٧٨٠ دا، بۆ ماوەیەکی کورت. هەرچەند زۆری پێ نەچوو سوپای جەعفەرخانی زەند دوای تێکشکاندنی لەشکری عەلیموراد خان، شاری ئیسفەهانی داگیر کرد و سەر لە نوێ خسرەو خان توانی جڵەوی دەسەڵاتداری میرنشینی ئەردەڵان وەك جاران بگرێتە دەست(ڤاسیلیەڤا، ١٩٩٧: ٦٩-٧٠).

واپێدەچێت کە خسرەو خانی والی لە دوای مردنی کەریم خانی و شلەژانی دۆخی ناوخۆی ئێران، هەموو هەوڵی خۆی خستۆتە گەڕ، بۆ ئەوەی سەربەخۆیی میرنشینەکەی لە بەرامبەر هەڕەشەی میراتگرانی خانەدانی زەند و چاوتێبڕینی پاشایان بابان لە قەڵەمڕەوی ئەردەڵانییەکان بپارێزێت، چونکە لە ساڵی ١٧٨٠لە یەکێ لە ڕاپۆرتە مێژووییەکاندا ئاماژە بەوە کراوە، کەوا خسرەو خانی والی و محەممەد خانی کوڕی ئیسماعیل خانی فەیلی والی لوڕستان، لە کاتێ بە ڕێکەوتنی عەلیموراد خانی زەند (١٧٨٢-١٧٨٥) لە ئەسفەهان هاوڕێتییان نەکردووە، ئەگەرچی والی لوڕستان دواتر بە ناردنی دیاریی و خەڵاتێکی زۆر و پێشکەشکردنی سەدان ئەسب و هەزار سەر مەڕ، کەوتە بەر سیلەی لێبوردنی خانی زەند، بەڵام بێدەنگی و بێهەڵوێستی خسرەو خانی والی لە مەڕ دڵدانەوەی عەلیموراد خان وایکرد تاکۆ ناوبراو، بە مەبەستی تەمبێکردنی والی ئەردەڵان، هێرش بکاتە سەر میرنشینەکەی، بەڵام ڕووداوەکانی دواتر، کە لە هەمەدان و ئەسفەهان سەریان هەڵدا، پلانی خانی زەندیان بە جارێک لە بار برد(غفاری کاشانی، ١٣٦٩: ٥٤٣-٥٤٤).

دوای ماوەیەک عەلیموراد خان بە مەبەستی هێشتنەوەی پێوەندییەکانی لە گەڵ والی ئەردەڵان، فەرمانیدا، ڕەزا قوڵی خانی برای والی ئەردەڵان، کە پێشتر لە لایەن محەممەد سادق خانی زەندەوە دەستبەسەر کرابوو ئازاد بکرێت و بە کۆمەڵێک دیاری و خەڵاتی

شایستە بۆ خسرەو خان، بەرەو ئەردەڵان بەرێی بکرێت. بەڵام سەرەڕای ئەم هەڵوێستە باشەی خانی زەند و بە سەلامەت گەیشتنی برای والی بۆ سنە، دیسان خسرەو خان هیچ گۆڕانکارییەکی لە پێوەندیکردن بە خانی زەند لە هەڵسوکەوتەکانیدا نەهاتە ئاراوە، بۆیە عەلیموراد خان بڕیاریدا میری ئەردەڵان تەمبێ بکات. بۆ ئەم مەبەستە بە فەرمانی خانی زەند، لە ساڵی ١٧٨٢سوپایەک بە سەرکردایەتی محەممەد جەعفەر خانی زەند، بە مەبەستی بەجێ گەیاندنی فەرمانی گەورە خانی زەند و هەروەها بەرپرچدانەوەی هەڕەشەکانی عەبدوڵلا پاشای بابان لە ناوچە سنوورییەکان، بەرەو میرنشینی ئەردەڵان بەڕێ کەوت (غفاری کاشانی، ١٣٦٩: ٦٥٠).

هەر ئەوەندەی کە سوپای زەند، لە هەمەدان نزیک بوونەوە، عەبدوڵلا پاشای بابان و هێزەکەی بەرەو قەڵاچولان پاشەکشەیان کرد. لە لایەکی دیکەوە ڕەزا قولی خانیش کە بەینی لەگەڵ خسرەو خانی برای باش نەبوو، بە پاڵپشتی ژمارەیەک لە کوردانی ئەردەڵان بەتەمای دەستبەسەرکردنی خسرەو خانی والی بوو، بەڵام بەر لە وەی کە دەستییان پێ بگات، والی لە گەڵ ژمارەیەک لە دەست و پێوەندەکانی بەرەو ئەسفەهان هەڵهات و دواتریش بە ناوبژیوانی پیاوماقولان و ریشسپیانی زەند و ئەردەڵان پاش داوای لێبوردن کردن لە عەلیموردا خان، کەوتە بەر سیلەی کەرمی خانی زەند. خسرەو خانی والی بۆ ماوەی شەش مانگ بێ ئەوەی هیچ جورێ فەرمانێکی بەسەردا بسەپێنرێت، دوور لە تەشریفاتی پێویستی والیگەری، لە بارەگای عەلیموراد خانی زەند مایەوە (غفاری کاشانی، ٦٥١-٦٥٢).

بە گوێرەی باسکردنی بابا مەردۆخی کوردستانی لە کات و ساتە هەستیارەکاندا، چ لە لایەن خسرەو خان و چە لە لایەن بابانەکانەوە هەوڵی ئەوە دراوە تاکو پێوەندییەکانیان باشتر بکەن، بۆ نمونە کاتێک خسرەو خان بڕیاریدا بەرەو ئەسفەهان هەڵبێت، فەرمانی بە کەس و خزمەکانی خۆیدابوو، کە لە کاتی هەستکردن بە مەترسی خۆیان لای بابانەکان بشارنەوە. گوایە کاربەدەستە سیاسی و سەربازییەکانی ئەردەڵان و بابان لە کاتی تەنگە تاویدا هەستییان بە دوژمنە هاوبەشەکانیان دەکرد، کە سەدان ساڵ بوو ئەمانیان لێ تیغدابوون، بۆ ئەوەی ملکەچیان بکەن و بۆ بەرژەوەندییە تایبەتییەکانیان سوود لە هێزی چەکدارییان وەرگرن(مردوخ، ١٣٧٩: ٣٦٢).

ئەگەرچی دەستبەسەری لە ئەسفەهان و دوور کەوتنەوە لە دەسەڵات بۆ خسرەو خانی والی، زۆری نەخایاند و جارێکی دیکە جڵەوی فەرمانڕەوایی بەدەستەوە گرت، بەڵام ئەم هەڵسوکەوتەی عەلیموراد خان وایکرد کە جارێکی دی پێوەندییەکانی نێوان خانەدانی زەند و ئەردەڵانییەکان ڕوو لە کزی و ساردی بکات. دواتریش پێکداهەڵپڕژانی خسرەو خانی والی و ئەڵلاقولی خانی زەنگەنەی بەگلەربەگی کرماشان و هەروەها دەست بە سەر داگرتنی هەندێ لە ناوچە گرنگەکانی هەمەدان و ویلایەتی کرماشان و نافەرمانی کردن

بەرامبەر بە ویست و داواکارییەکانی زەندییەکان، کە فەرمانڕەوای فەرمی ئێران بوون، وایکرد کە جەعفەر خانی زەند(١٧٨٥-١٧٨٩)یش هەر ئەوەندەی کە جڵەوی دەسەڵاتی بەدەستەوە گرت دژایەتی خسرەو خانی کرد و بڕیاری دا، کە لە دەسەڵات دووری بخاتەوە. کاتێک خسرەو خانی والی هەستی بە پلانی جەعفەر خانی زەند کرد، توانی بە یارمەتی وەرگرتن لە کوردان گەڕووس و خەمسە و کۆکردنەوەی سوپا و سەرلەنوێ خۆ ڕێکخستنەوە، بە سوپایەکی توکمە لە پشتیوانی کردنی ئیسماعیل خانی برازای کەریم خانی زەند، کە حاکمی هەمەدانیش بوو، بۆ دەستەمۆکردنی دەسەڵاتی ناوەندی لە گەڵ جەعفەر خان شەڕ بکات و شکستی پێ بێنێ و بیبەزێنێت (شیرازی، ١٣٦٥: ٥٥-٥٧؛ غفاری کاشانی، ١٣٦٩: ٧٠٩-٧١٢؛ ملکم، ١٣٨٣: ٤٧٠-٤٧١).

بەم شێوەیە تا کۆتایی ژیانی سیاسی جەعفەرخانی زەند لە ساڵی ١٧٨٩، لەشکرکێشی جەعفەرخان بۆ سەر قەڵەمڕەوی خسرەو خان و نافەرمانی و هەڵگەڕان و بەرپەرچدانەوەکانی والی ئەردەڵان بە سەر ویست و ئامانجەکانی خانی زەند، وێڕای هەموو کێشە و گرفتە ناوخۆییەکانی ناو میرنشینی ئەردەڵان بەردەوام بوو و خسرەو خانی والی سەرەڕای ئەو هەمو تەنگەژە و گرفتەکان، توانی درێژە بە دەسەڵاتی خۆی بدات و لە بەرامبەر هێرشی دراوسێکانی وەک ئەڵڵاقولی خانی زەنگەنەش، بەرگری لە قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی خۆی بکات و بە چاکی بیانپارێزێت(بابانی، ١٣٧٧: ٥٢؛ غفاری کاشانی، ١٣٦٩: ٧٠١-٧٠٢). بە گوێرەی باسکردنی ڤاسیلیەڤا، هەندێ لە سەرچاوە مێژووییە ناوخۆییەکان بە ڕاشکاوی باسی ئەو سەرکەوتنە مەزنانە دەکەن کە خسرەو خانی والی، لە شەڕەکانیدا دژ بە نەیارانی ناوخۆیی وەدەستی هێناون، بە تایبەتی دەست بە سەرداگرتنی ژمارە یەک لە ناوچەکانی ویلایەتی کرماشان لە وانە: تویسرکان، سەعد ئاباد، سونقور و دیناوەر لە ساڵی١٧٨٤ و هەروەها دەستبەسەرداگرتنی ناوچە بە پیتەکانی بروجێرد، بەهار، کەزاز، فەرەحان، ملایر، گولپایگان و چەندین ناوچەی گرنگی دی لە ویلایەتی لوڕستان، دوای تێکشکانی سوپای زەند لە سالی ١٧٨٥ دا (ڤاسیلیەڤا ، ١٩٩٧: ٧١).

دیارە خسرەو خانی والی هەوڵی داوە بە باشترین شێوە سوود لە ئاڵۆزی و پەشۆکاوی دۆخی ناڵەباری ئێرانی دوای مردنی کەریم خانی زەند، سەرەڕای پاراستنی سنووری قەڵەمڕەوی میرنشینەکەی فراوانتریش بکات (اردلان، ٢٣٥٦: ٧٥). ئەم سەرکەوتنانە بایەخی سیاسی گرینگییان هەبوو، چونکە ئەڵڵاقولی خانی زەنگەنەی حاکمی کرماشان، یەکێك بوو لە داواکارانی تەختی پاشایەتی وڵاتی ئێران و زەندییەکانیش سەرەڕای لێك ترازان و پێکداهەڵپرژانی دۆخی ناوخۆییان، هێشتا بە دەسەڵاتداری فەرمی ئێران دەناسران (مردوخ، ١٣٧٩: ٣٦٨-٣٦٩). زانیارییەکانی مێژوونووسانی ئەردەڵانی سەبارەت بە سەرکەوتنە جەنگییەکانی خسرەو خان لە لایەن مێژوونووسانی کۆشکی ئێرانیشەوە بە تایبەتی

محەمەمەد هاشم ئاسفی ئەسفەهانی، نووسەری رستم التواریخ، پشتگیری دەکرێن و دانی پێدا دەنرێت، کە خسرەو خان و ئەڵلاقولی خانی زەنگەنە هەردووکیان داواکاری تەختی پاشایەتی ئێران بوون (سلطانی، ١٣٨١: ج٢و٣/ ٦٤١) هەر وەکوو ماهشەرەف خانمیش هەمان بۆچونی هەیە (کوردستانی، ١٩٨٩: ١٣٧).

دیارە دوای فراوانبوونی مەودای دەسەڵاتی میرنشینی ئەردەڵان، راوێژکارانی کۆشکی میری بە پەسەند یان نەزانیوە، کە خسرەو خان ئەم ئاواتە جێبەجێ بکات، بۆیە دوای ململانێیەکی زۆر، میر دەست دەکا بە ئازاد کردنی دیلەکان و بە نووسینی نامەیەکی بەندەیی و پێشکەشکردنی دەسکەوتی شەڕەکان بۆ خانی قاجار (ملکم، ١٣٨٣: ٤٩٦)، گوێڕایەڵی و ملکەچبوونی خۆی بەرامبەر بە دەسەڵاتی تازە پێگرتوویان رادەگەینێ و بەرەو شاری سنە دەگەرێتەوە، بەم شێوەیە گەورەترین هەڵی زێڕین بۆ گرتنی پێتەختی ئێران لە دەست دەچێت (ڤاسیلیەڤا، ١٩٩٧: ٧١). دیارە ئاغا محەممەد خانی قاجار(١٧٩٤-١٧٩٧) لەم کات و ساتە هەستیارانەدا، بەرامبەر بە خسرەو خان هەست بە مەترسییەکی زۆری دەکرد، بۆیە لە سالی ١٧٨٧بە مەبەستی داگیرکردنی میرنشینی ئەردەڵان، بە سوپایەکی گەورە و گران رووی لە شاری هەمەدان کرد، بەڵام دواتر ویستی بە بانگە شەیەکی شەکراوی خسرەو خان میوان بکات و لە ناوی بەرێت. خسرەو خانیش کە پێشتر لە مەبەستی خانی قاجار تێگەیشتبوو، دوای دەرچوون لە سنە، چوونی خۆی بۆ ئەوێ دووا خست و بە ناردنی ڕاسپاردەیەکی ژیرانە داوای لێبوردنی لە خانی قاجار کرد (مردوخ، ١٣٧٩: ٣٦٩-٣٧٠). ئەمەش بێگومان نیشان دەدا کە پێوەندی نێوان خانی قاجار و میری ئەردەڵان هەرگیز ئاشتییانە نەبووە، سەرەرای ئەمەش سەفەری میری ئەردەڵان بۆ تاران دوای چەند سالێك ئەنجامدرا و ئاغا محەممەد خانیش دوای پێشوازی کردن لە والی، هەر ئەوەندەی دەرفەتی بۆ هەڵکەوت، پیلانی لە ناوبردنی و کوشتنی والی جێبەجێ کرا و خسرەوخان بە هۆی خواردنێکی ژەهراوی بە خراپی نەخۆش کەوت و دوای چەند ساڵ مانەوە بە دیلی، سەرئەنجام میری ئەردەڵان لە سالی ١٧٩٣بە فەرمانی خانی قاجار دەکوژرێت و لەناو دەچێت(کوردستانی، ١٩٨٩: ١٤٠).

کەسایەتی خسرەوخان، کە بە گەورە ناویان بردووە، وێرای گشت هەڵبەز و دابەزەکانی ماوەی حوکمرانییەکەی جێگەی سەرەنج و بایەخی زۆرە. ئەمە لە هەموو شت و لە هەر کردەوەیەکیدا، کە مێژوونوو سانی کۆشك تۆماریان کردووە یا خود شاعیران پێیان هەڵگوتووە هەوڵیداوە لە "شا" بچێت. بۆ نمونە، لە نووسینەکانی ماهشەرەف خانمدا ئاوا میری ئەردەڵان دەبینین، کە خۆیان ویستوویانە وابێت: سەرکردەی هەموو کوردان، سەنتەری دونیا، شاهەنشا یان شای شایان(ڤاسیلیەڤا، ١٩٩٧: ٧٢).

دوای مردنی خسرەوخان و بە هاتنی لوتفعەلی خانی (١٧٩٣-١٧٩٤) مامی بۆ سەر تەختی فەرمانڕەوایی، وردە وردە ملکەچبوونی والیانی ئەردەڵان لە ئاست سیاسەتی شایانی

قاجار، له لاپەرەکانی مێژوودا بەدیار دەکەوێت. شایانی قاجاریش دوای ئەوەی، بە وردی شارەزای تایبەتمەندیی کەسایەتی میرانی ئەم خانەدانە و بایەخی لە ڕادەبەدەری قەڵەمڕەوی میرنشینەکەیان دەبن، بە تێپەڕبوونی کات لە ڕێگەی بەکارهێنانی سیاسەتی جۆراوجۆر، بۆ ڕامالینی دەسەڵات و دوورخستنەوەی یەکجارەکیان هەموو هەوڵێک دەخەنە گەڕ، تا لە کۆتاییدا بە سوود وەرگرتن لە لاوازی و بێ دەرەتانی کەسایەتییە لاوازەکانی ئەم خانەدانە، لە ساڵی ١٨٦٧ ناسرەددین شای قاجار بە دانانی مامی خۆی بە حاکمی کوردستان، بۆ هەتاهەتایە کۆتایی بە دەسەڵاتی ئەم بنەماڵەیە دێنێت (کوردستانی، ١٩٨٩: ١٢٦-١٣٠؛ ڤاسیلیەڤا، ١٩٩٧: ٨٨؛ بابانی، ١٣٦٦: ٩٤).

کۆبەند:

- گۆڕانکارییە ناوخۆییەکانی ئێرانی دوای مردنی نادرشای ئەفشار تا کۆتایی دەسەڵاتی خانەدانی زەندییەکان، بۆ میرنشینی ئەردەڵان هەڵگری کۆمەڵێ ڕووداوی گرنگی مێژوویی، سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتی بوو. لەشکرکێشییە بەردەوامەکانی ڕکابەرانی تاج و تەختی دەسەڵاتی ناوەندی بۆ سەر ئەم میرنشینە دەوڵەمەندە، بە مەبەستی گلدانەوەی باج و پیتاکی پتر، بۆ دابینکردنی تێچووی شەڕەکانیان، بە ئاراستەی لاوازکردن و دەستەمۆکردنی فەرمانڕەوایانی ئەم هەرێمە دەوڵەمەندە هەنگاوی نا.
- سەرەتای دروستبوونی کێشە و تێکچوونی پێوەندییەکانی نێوان میرنشینی ئەردەڵان و خانەدانی زەند، بەر لە بەدەستەوە گرتنی دەسەڵاتی کەریم خان لە ئێران، بۆ ساڵی ١٧٤٩ دەگەڕێتەوە. کاتێک حەسەنعەلی خانی ئەردەڵان دژ بە خانی زەند، بە هانای مێهرعەلی خانی تەکەلووی حاکمی هەمەدان دەچێت و لە میانەی شەڕێکی سەختدا، دوای کوشتنی ژمارە یەک لە ناودارانی زەندییەکان، هاوکات مهرعەلی خانی تەکەلووی کۆنە دوژمنی خانی زەندیش لە تەنگەژە و ئابلووقەی زەندییەکان ڕزگار دەکات و دواتریش بە تالانکردنی ئۆردووی کەریم خان و دوور خستنەوە و کۆچپێکردنی زۆرە ملێیانەی چوارسەد بنەماڵەی لەک، لە خانەدانی زەندییەکان دەبێتە هۆی بنیاتنانی دوژمنایەتییەکی قووڵ لە نێوان هەردو بنەماڵەدا، کە وەک میراتێکی ماڵوێران بۆ میراتگرانی هەردوو بنەماڵە بەجێ دەمێنێت.
- کەریم خانی زەند دوای ئەوەی وەک فەرمانڕەوای فەرمی دەوڵەتی ئێران دەسەڵاتی گرتە دەست، بە سەپاندن و پێداگریکردن لە سەر سیاسەتی پشتگیری و هاندانی بابانەکان بووە هۆی گرژبوونەوە و بەلاڕێدابردنی پێوەندییەکانی نێوان خانەدانی زەند و ئەردەڵانییەکان، هەر بۆیە ئەم سیاسەتە هەڵەیە دواتر وەک میراتێکی نابەجێ بۆ فەرمانڕەوایانی پاش کەریم خانیش، بە جێما و ئەنجامەکانیشی جگە لە

پێکداهەڵپرژانی بەردەوام و شەڕی لابەلای وێرانکەر، هیچ دەسکەوتێکی دیکەی بۆ دانیشتوانی ئەردەڵان بە جێ نەهێشت.

- هێرشی لابەلای بابانەکان بۆ سەر میرنشینی ئەردەڵان، جگە لە کوشتاری خەڵکی بێ دەرەتانی ئەردەڵان و بابان و تالانی و بڕۆی سەروەت و سامانییان، هاوکات ببووە هۆی کۆچپێکردنی زۆرە ملێیانەی ژمارەیەکی بەرچاو لە خانەدانە ناودار و زەنگینەکانی هەردوولا بۆ ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی یەکتر و تێدابڕان و ماڵوێرانی ناوچەکوردییەکان.
- سەرەڕای تەنگەژە و گرفتە لە بن نەهاتووەکانی ناوخۆیی و دەرکی لە ماوەی فەرمانڕەوایی خسرەو خانی ئەردەڵان، ئەم میرە توانی لە ئاست زۆربەی هەرە زۆری کێشەکانی بەردەم خۆی و میرنشینەکەی و تەنانەت چەندین جار لادان و دوور خستنەو لە دەسەڵات، سەرکەوێت و هەتا لە توانای دابوو و لە دەستی دەهات هەوڵی دا، کە سنووری قەڵەمڕەوەکەی بپارێزێ و هەندێ جاریش بەرفراوانتری بکات، بەڵام لە بەر ئەوەی کە سەردەمی فەرمانڕەواییەکەی پڕ بوو لە گیر وگرفت و شەڕ و لەشکرکێشی ناوخۆیی و دەرەکی، دەرفەتی لە باری بۆی ڕێنەکەوت تاکۆ لە سایەی ئارامی و ئاسایشی پێویست، میرنشینەکەی لە ڕووی ئابووری و ژیانی ئاسایی ببوژێنێتەوە و ئاوەدانتری بکات.
- سیاسەتە هەڵەکانی فەرمانڕەوایانی زەند بە گشتی و کەریم خانیش بە تایبەت دژ بە میرنشینی ئەردەڵان هەر لە سەرە تاوە، تا دوا ساتەکانی دەسەڵاتیان وایکرد، کە میرانی ئەردەڵان بۆ پاراستنی دەسەڵات و هێشتنەوەی میرنشینەکەیان، بە ناچاری پەنا بۆ هێزی قاجارەکان ببەن کە لە مێژ بوو، ڕکابەری سەرەکی و دوژمنایەتی دێرینیان لە گەڵ زەندییەکاندا هەبوو. ئەگەرچی بە تێپەڕبوونی کات و گۆڕانکارییە سەیرەکانی مێژوو، میرنشینی ئەردەڵان بە دەستی خودی قاجارەکان لە ناو چوون و بۆ هەتا هەتایی تێکەڵ بە مێژوو بوون.

پەراوێزەکان:

١- بە نیسبەت پێشینەی کۆنی لوڕەکان تا کۆ ئێستا لە لایەن توێژەرە مێژووییەکانەوە مشت و مڕێکی زۆری لە سەر کراوە. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: مینورسکی، ڤلادیمیر (٢٠٠٢ز)، مینورسکی و کورد، وەرگێرانی ئەنوەری سولتانی، دەزگای موکریان، هەولێر؛ امان الهی بهاروند، اسکندر (١٣٧٠ه.ش)، قوم لر، نشرآگاه، تهران؛ هدایتی، هادی (١٣٦٣ه.ش)، تاریخ زندیه، انتشارات جام، تهران؛ صداقت کیش، جمشید (١٣٨١ه.ش)، کردان پارس و کرمان، انتشارات صلاح الدین ایوبی، ارومیه؛ رجبی، پرویز (١٣٨٩ه.ش)، کریم خان زند و زمان او، نشر کتاب آمه، تهران.

٢- "لەك" تیرە یا خود هۆزێكی هەرە گەورەی لوڕەكان دەژمێردرێ و وەكو زۆربەی هۆزەكانی تری لوڕ شیعە مەزهەبن و بە زاراوەی لەكی كە جۆرێكە لە شێوەزاری ئاخاوتنی كوردستانی رۆژهەلات، دەدوێن. بۆ زانیاری زیاتر بروانە: ك. ب. اكوپف (هاكوپیان ـ م. ا. حصاروف) (١٣٧٦ه.ش)، كردان گۆران و مساله كرد در تركیه، ترجمه سیروس ایزدی، نشر هیرمند، تهران؛ مینورسكی، ولادیمیر (١٣٦٢ه.ش)، دو سفرنامه درباره لرستان، رساله لرستان و لرها، ترجمه اسكندرامان الهی بهاروند و لیلا بختیار، انتشارات بابك، تهران.

٣- لوڕەكانیش بە شێوەیەكی گشتی دابەش دەبنە سەر دوو گروپی لوڕی بچوك (خێڵەكانی لوڕستان و پۆشت كوە) و لوڕی گەورەی خێڵەكانی بەختیاریش كە دوو تایفەی (حەوت لەنگ و چوار لەنگ)، یان لێ دەكەویت. بۆ زانیاری زیاتر بروانە: صفی نژاد، جواد (١٣٨١ه.ش)، لرهای ایران، نشر آتیه، تهران.

٤- ناوچەی "**پەری**" دەكەوێتە ٣٠ كیلومەتری باشووری رۆژهەڵاتی شاری مەلایری سەر رێگای ئەراك "كەمازان"یش ناوی گوندێكە لە نزیك پەری. بۆ زانیاری زیاتر بروانە: رزم آرا، سپهبد حاجعلی (١٣٥٦ه.ش)، فرهنگ جوغرافیای ارتش، انتشارات جاویدان، تهران.

٥- میرنشینی ئەردەڵان (ویلایەتی كوردستان) بەشێكە لە هەرێمی چوارەم كە سنووری قەڵەمرەوەكەی دەگاتە عێراقی عەرب، عێراقی عەجەم، خوزستان، ئازەربایجان و هەندێ جاریش هەتا دیاری رەبیعە درێژەی دەبوو. ناوەندی دەسەڵاتی ئەم میرنشینە كوردستانی ئەردەڵان (سنە) بوو كە بە هەبوونی گوند و لادێ و قەڵا و كەژ و كێوی گەورە و سەخت و بەرز و خەڵكانی ئازا و جەنگاوەر ناوبانگی هەبوو. لە سەدەی یازدەی كۆچی، ئەم میرنشینە شازدە شار و ناوچەی گەورە و دوو قەڵای بەرز و پتەوی لە خۆ دەگرت لە وانە: ئەردەلان (سنە)، ئالان، ئەلیشتەر، چەمچەماڵ، حسبەنان، حەسەن ئاوا، دەربەند، تاج خاتوون، دزبیل، دینەوەر، سوڵتان ئاوا، شارەزوور، قەڵای بەهار، قەڵای هەرسین، كەنگاوەر، كەرند، خوشان و وەستام. بۆ زانیاری زیاتر برڕوانە:سنندجی، میرزا شكرالله (١٣٦٦ه.ش)، تحفه ناصری، تصحیح؛ دكتر حشمت الله طبیبی، انتشارات امیر كبیر، تهران؛ اعتماد السلطنه، محمد حسن خان (١٣٦٨ه.ش)، مرآه البلدان، به كوشش عبدالحسین نوایی و میر هاشم محدث، نشر دانشگاه تهران، تهران؛ چلبی، اولیا (١٣٦٤ه.ش)، كرد در تاریخ همسایگان، ترجمه فاروق كیخسروی، نشر صلاح الدین ایوبی، ارومیه؛ مستوفی بافقی، محمد مفید بن محمود (١٣٩٠ه.ش)، مختصر مفید (جغرافیای ایران زمین در عصر صفوی) به كوشش ایرج افشار با همكاری محمد رضا ابویی مهریزی، نشر محمود افشار

یـزدی، تهـران؛ گلسـتانه، ابوالحسـن بـن محمـد امـین (۱۳۹۱ه.ش)، مجمـل التـواریخ شامل وقایع و رویدادهای سیو پنج ساله بعد از نادرشاه و ذیل زین العابدین کوهمره ملقب به امیر در تاریخ زنـدیه، به کوشش محمد تقـی مـدرس رضوی، چاپ چهارم، نشر دانشگاه تهران، تهران.

٦- وەکیلەکـان، یەکـێکن لە بنەمـاڵە کۆن و ناودارەکـانی سـنە، بە بـاوەڕی مەردوخ وەکیلەکـان مێژوویەکـی دوور و درێژیـان هەیە، بـۆ زانیـاری زیـاتر بـڕوانە: مـردوخ کردستانی، شیخ محمد (۱۳۷۹ه.ش)، تاریخ مردوخ، نشر کارنگ، تهران؛ وقایع نگار کردسـتانی، علـی اکبـر (۱۳۸٤ه.ش)، حـدیقه ناصری در جغرافیا و تـاریخ کردسـتان، تصحیح محمد رئوف توکلی، نشر ارژنگ، تهران.

لیستی سەرچاوەکان بە زمانی فارسی:

- آشتیانی، عباس اقبال (۱۳۵۷ه.ش)، تاریخ مفصل ایران، انتشارات ابن سینا، تهران.
- اردلان، شـیرین (۱۳۸۷ه.ش)، خانـدان کـرد اردلان، تـرجمه مرتضـی اردلان، نشـر تـاریخ ایـران، تهران.
- اردلان، خسرو بن محمد بن منوچهر (۲۵۳٦ه، ش)، لب التواریخ، کانون انتشارات خانوادگی اردلان، تهران.
- اردلان، ماهشرف خانم (مستوره) (۲۰۰۵ز)، تاریخ الاکراد، بـا مـوخره میـرزا علـی اکبـر وقایع نگار، ویرایش جمال احمدی آیین، نشر آراس، اربیل.
- اعتمـاد السـلطنه، محمـد حسـن خـان (۱۳٦۸ه.ش)، مـرآه البلـدان، به کوشـش عبدالحسـین نوایی و میر هاشم محدث، نشر دانشگاه تهران، تهران.
- اکوپـف و هاکوپیـان، ک. ب، م ا. حصـارف (۱۳۷٦ه.ش)، کـردان گـوران و مسـاله کـرد در ترکیه، ترجمه سیروس ایزدی، انتشارات هیرمند، تهران.
- امان الهی بهاروند، اسکندر (۱۳۷۰ه.ش)، قوم لر، نشر آگاه، تهران
- بابـانی، عبـدالقادر ابـن رسـتم (۱۳٦٦ه.ش) تـاریخ و جغرافیـای کوردسـتان (سـیرالاکراد)، به اهتمام محمد رئوف توکلی، چاپ ارژنگ، تهران.
- بهرامی و مظفری، روح الله و پرستو (۱۳۹۰ه.ش)، کارکرد، تقسیمات و ساختار تشکیلاتی والی نشین اردلان در عهد قاجار، مجله پژوهشهای تاریخی دانشکدەی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان.
- پری، جان (۱۳۸٤ه.ش)، کـریم خـان زنـد، تـاریخ ایـران بـین سـالهای (۱۷٤۷-۱۷۷۹) تـرجمه علـی محمد ساکی، نشر آسونه، تهران.
- چلبی، اولیا (۱۳٦٤ه.ش)، کـرد در تـاریخ همسایگان، تـرجمه فـاروق کیخسـروی، نشـر صلاح الدین ایوبی، ارومیه.

- رجبی، پرویز (۱۳۸۹ه.ش)، کریم خان زند و زمان او، نشر کتاب آمه، تهران.
- رزم آرا، علی (۱۳۵٦ه.ش)، فرهنگ جغرافیای ارتش، انتشارات جاویدان، تهران.
- وقایع نگار کردستانی، علی اکبر (۱۳۸٤ه.ش)، حدیقه ناصری در جغرافیا و تاریخ کردستان، تصحیح محمد رئوف توکلی، نشر ارژنگ، تهران.
- سلطانی، محمد علی (۱۳۸۱ه.ش)، جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان، نشر سها، تهران.
- سنندجی، میرزا شکرالله (۱۳٦٦ه.ش)، تحفه ناصری، تصحیح؛ دکتر حشمت الله طبیبی، انتشارات امیر کبیر، تهران.
- شعبانی، رضا (۱۳۷۸ه.ش)، مختصر تاریخ ایران در دوره‌های افشاریه و زندیه، انتشارات سخن، تهران.
- شمیم همدانی، علی اصغر (۱۹۸۰ز) جغرافیای کوردستان ایران، وەرگێڕانی عبدالرحمان محمد امین زبیحی، بەغدا.
- شیرازی، ابن اعبدالکریم علی رضا (۱۳٦۵ه.ش)، تاریخ زندیه (جانشینان کرم خان زند)، مقدمه و تصحیح ارنست بێیر، ترجمه غلامرضا ورهام، نشر گستره، تهران.
- صداقت کیش، جمشید (۱۳۸۱ه.ش)، کردان پارس و کرمان، انتشارات صلاح الدین ایوبی، ارومیه.
- صفی نژاد، جواد (۱۳۸۱ه.ش)، لرهای ایران، نشر آتیه، تهران.
- غفاری کاشانی، ابولحسن (۱۳٦۹ه.ش)، گلشن مراد، به اهتمام غلامرضا طباطبایی مجد، انتشارات زرین، تهران.
- فتاح قاضی، اسماعیل (۱۳٦۷ه.ش)، کرد در دایره المعارف اسلامی، انتشارات صلاح الدین ایوبی، ارومیه.
- قاضی، ملا شریف (۱۳۸۷ه.ش)، زبدەالتواریخ سنندجی در تاریخ کردستان، به کوشش محمد رئوف توکلی، نشر توکلی، تهران.
- گارسویت، جن. داف (۱۳۷۳ه.ش)، تاریخ سیاسی اجتماعی بختیاری، با استفاده از انتشارات منتشر نشده وزارت خارجه انگلیس، ترجمه و حواشی مهراب امیدی، نشر سهند، تهران.
- گلستانه، ابوالحسن بن محمد امین (۱۳۹۱ه.ش)، مجمل التواریخ شامل وقایع و رویدادهای سیو پنج ساله بعد از نادرشاه و ذیل زین العابدین کوهمره ملقب به امیر در تاریخ زندیه، به کوشش محمد تقی مدرس رضوی، چاپ چهارم، نشر دانشگاه تهران، تهران.
- مردوخ کردستانی، شیخ محمد (۱۳۷۹ه.ش)، تاریخ مردوخ، نشر کارنگ، تهران.
- ملکم، سر جان (۱۳۸۳ه.ش)، تاریخ ایران، ترجمه میرزا اسماعیل حیرت، نشر سنایی، تهران.

- مستوفی بافقی، محمد مفید بن محمود (۱۳۹۰ه.ش)، مختصرمفید (جغرافیای ایران زمین در عصر صفوی) به کوشش ایرج افشار با همکاری محمد رضا ابویی مهریزی، نشر محمود افشار یزدی، تهران.
- موسوی نامی اصفهانی، میرزا محمد صادق (۱۳٦۸ه.ش)، تاریخ گیتی گشا در تاریخ زندیه، تحریر و تحشیه‌ی عزیز الله بیات، چاپ دوم، نشر امیرکبیر، تهران.
- مینورسکی، ولادیمیر (۱۳٦۲ه.ش)، دو سفرنامه درباره لرستان، رساله لرستان و لرها، ترجمه اسکندرامان الهی بهاروند و لیلا بختیار، انتشارات بابك، تهران.
- نوذری، عزت الله (۱۳٦۸ه.ش)، پژوهشی پیرامون ایل زند در استان مرکزی، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، نشر آستان قدس رضوی، شماره سوم، سال چهارم، مشهد.
- نوایی، عبدالحسین (۱۳٦٥ه.ش)، کریم خان زند، انتشارات سپهر، تهران.
- هدایتی، هادی (۱۳٦۳ه.ش)، تاریخ زندیه، انتشارات جام، تهران

- **سەرچاوەکان بە زمانی کوردی:**

- بدلیسی، میرشەرەفخان (۲۰۱۷ز)، مێژووی ماڵەمیرانی کورد، وەرگێڕانی سەلاحەددینی ئاشتی، دەزگای سەردەم، سلێمانی.
- کوردستانی، ماهشەرەف خانم مەستوورەی (۱۹۸۹ز)، مێژووی ئەردەڵان، وەرگێڕانی حەسن جاف و شوکور مستەفا، بەغدا.
- ڤاسیلیەڤا، پی. ئی (۱۹۹۷ز)، کوردستانی خوارووی ڕۆژهەڵات لە سەدەی حەڤدە تا سەرەتای سەدەی نۆزدە (کورتەیەکی مێژووی میرنشینانی ئەردەڵان و بابان)، وەرگێڕانی ڕەشاد میران، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر.
- مینورسکی، ڤلادیمیر (۱۹۸٤ز)، کورد، وەرگێڕانی حەمە سەعید کەریم، بەغدا.

- **سەرچاوەکان بە زمانی عەرەبی:**

- نورس، علاء (۱۹۷۹م)، العراق فی العهد العثمانی، دراسه فی العلاقات السیاسیه (۱۷۰۰-۱۸۰۰م)، بغداد.

سەرچاوەکان بە زمانی ئینگلیزی:

- Paul Horn: Grundriss der iranischen philologic " Strassburg 1895-1904" 592 ff. / Strassburg, 1986
- H. Braun: Handbuch der Orientalistik. Abt. ,6. Band 3. Abschnitt (Leden - Koeln 1959) 120 f.

Emirate of Ardalan during the reign of the Zandais (1751-1794)

Abstract

The establishment of the Zandi rule by Karim Khan Zand (1751-1779) is considered one of the most important stages in Iran's modern history. The period of Zandi rule in Iran from the second half of the eighteenth century (1751-1794) until the rise of the Qajars, which lasted nearly half a century, was short-lived according to most Iranian and foreign scholars One of the most unknown and hidden periods in the country's recent history. Ardala Nish Emirate as one of the emirates and local authorities of East Kurdistan, during the rule of the Zandis, although in a complicated situation and even the stone of power, lived and during this period, suffered many difficulties They have played an important role in fighting and resolving the internal problems of the region.

Therefore, the rulers of Zand, to impose their authority, from time to time, taking advantage of this confusion and division among the members of the Ardalan family, tried to appoint several members of the Baban dynasty outside the territory of the Ardalan empire and take them over the rule of this important empire.

Keywords: *Ardalan Empire, Zand, Karim Khan Zand, Baban princes, Qajar*

إمارة أردلان في عهد الزنديين (١٧٥١-١٧٩٤)

الملخص:

يعتبر تأسيس الحكم الزندي على يد كريم خان زند (١٧٥١-١٧٧٩) أحد أهم المراحل في تاريخ إيران الحديث. كانت فترة الحكم الزندي في إيران من النصف الثاني من القرن الثامن عشر (١٧٥١-١٧٩٤) حتى ظهور القاجاريين ، والتي استمرت قرابة نصف قرن ، فكانت فترة قصيرة العمر وفقاً لمعظم العلماء الإيرانيين والأجانب. كما انها من الفترات الغامضة في تاريخ البلاد الحديث. و كانت إمارة أردلان من الإمارات والسلطات المحلية في شرق كردستان ، خلال حكم الزنديين ، على الرغم من أنها في وضع معقد وحتى حجر القوة ، عاشت وخلال هذه الفترة عانت من صعوبات كثيرة في القتال وحل المشاكل الداخلية. المنطقة.

لذلك ، حاول حكام الزند، من وقت لآخر، فرض سلطتهم على اردلان مستغلين هذا الارتباك والانقسام بين أفراد عائلة أردلان ، حاولوا تعيين عدة أفراد من سلالة بابان على هذه الامارة المهمة.

كلمات مفتاحية: *امارة أردلان ، حكم الزند، كريم خان الزند ، أمراء بابان، القاجار*